

## **De toekomst van toerisme, recreatie en vrije tijd**

**Kennisdocument voor de Strategische Dialoog Recreatie**



## **Colofon**

© Kenniscentrum Recreatie, november 2008

Auteurs: ir. Martine van Loon, ir. Rob Berkers  
Bijdragen van: ir. Marien Borgstein (LEI), drs. Martin Goossen (Alterra)  
Gesubsidieerd door: Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit  
Contactpersoon: drs. Miranda Meijster  
Uitgever: Kenniscentrum Recreatie  
Raamweg 19  
2596 HL Den Haag  
telefoon 070-312 49 70  
fax 070-312 49 99  
e-mail [secretariaat@kenniscentrumrecreatie.nl](mailto:secretariaat@kenniscentrumrecreatie.nl)  
website: [www.kenniscentrumrecreatie.nl](http://www.kenniscentrumrecreatie.nl)

## Samenvatting

### **Wat doet en wil de recreant?**

De recreant is de laatste decennia veel kritischer en veeleisender geworden. Ook de recreatievraag is diverser geworden. De behoefte aan comfort en luxe neemt toe, maar dat geldt ook voor de behoefte aan eenvoud. De ene recreant zoekt de versnelling en het avontuur, de ander de vertraging, de rust. Kortom: de ene consument is de andere niet. Het landschap ontwikkelt zich hierdoor tot een recreatielandschap dat de grondslag is van vele interpretaties door vele soorten recreanten die allemaal hun eigen verhaal hebben of willen hebben over dat landschap. Kwaliteit, variatie, recreatie op maat en vernieuwing zullen steeds belangrijker worden.

Het aantal vrijetijdsactiviteiten waarin de gemiddelde Nederlander participeert, is de afgelopen decennia gestegen. Toch zijn wandelen en fietsen al decennia veruit de populairste recreatieactiviteiten in de buitenruimte. En dit zal ook zo blijven. De meeste wandelaars en fietsers blijven relatief dichtbij huis. Wandelaars gaan bij voorkeur naar bos- en heidegebieden. Voor fietsen zijn bos- en heidegebieden ook het meest populair, maar scoren ook landbouwgebieden hoog.

### **Ontwikkelingen aan de vraagkant**

Voor de veranderingen in de vrijetijdsbehoefte in de toekomst zijn de volgende drie ontwikkelingen het belangrijkste:

- 1 Bevolkingstoename
- 2 Vergrijzing
- 3 Toename aandeel allochtonen

#### ***Bevolkingstoename***

De Nederlandse bevolking groeit van de bijna 16,5 miljoen inwoners in 2008 naar maximaal 17 miljoen inwoners in 2035, volgens de laatste CBS-prognoses. De sterkste groei vindt plaats in de Randstad; daar waar de druk op de recreatievoorzieningen nu al het grootst is.

#### ***Vergrijzing***

Bijna een kwart van de Nederlandse bevolking is in 2040 ouder dan 65 jaar. Senioren zijn steeds langer gezond. Zij gaan meer reizen maken in het buitenland, zij hebben interesse in cultuur en kiezen voor comfort. Ook zal door de vergrijzing sprake zijn van meer spreiding van recreatieactiviteiten over de week en van vakanties over het jaar.

#### ***Toename aandeel allochtonen***

Het aantal allochtonen neemt toe. Verwacht wordt dat in 2030 een kwart van de bevolking van allochtone herkomst is, nu is dat 19%. In de grote steden zal dit in 2010 voor meer dan de helft het geval zijn. Voor recreatie zijn de allochtonen dan ook een steeds belangrijkere doelgroep. De tweede generatie verschilt minder in het recreatiegedrag van de autochtone Nederlander dan de eerste generatie, maar er blijven wel verschillen. Parkbezoek is bijvoorbeeld erg populair onder allochtonen, bosbezoek juist niet. Allochtonen wandelen veel in de eigen woonomgeving, maar fietsen doen ze weinig. Hoe het toekomstig recreatiegedrag van allochtonen eruit zal zien, is lastig te voorspellen.

### **Groenaanbod**

Recreëren vindt voor een groot deel plaats in een groene omgeving. De vraag naar groene recreatiemogelijkheden manifesteert zich op ruwweg drie niveaus: dat van de stad/ de woonomgeving, dat van het gebied rond de stad en verder weg van de stad. Uiteraard hangen die drie niveaus samen. Rond de stad en verder weg van de stad zijn drie typen gebieden van belang: recreatiegebieden, landbouwgebieden en natuurgebieden. In elk van deze drie typen gebieden zijn, geredeneerd vanuit de recreant, verbeteringen in het aanbod gewenst. Vooral in het dichtbevolkte deel van ons land (primair de Randstad) ligt er een uitdaging om te komen tot meer aanbod en een aanbod dat beter aansluit bij de vraag. Behalve de groengebieden zelf, vragen ook de verbindingen tussen woonomgeving en deze gebieden aandacht. De verbindingen tussen stad en ommeland zijn met name in de Randstad, maar ook in andere verstedelijkte delen van het land, vaak slecht.

### **Ruimtelijke kwaliteit**

Het verhogen van de ruimtelijke kwaliteit en het tegengaan van verrommeling is belangrijk, want recreatie kan niet zonder een aantrekkelijke omgeving. Ook begrippen als identiteit en authenticiteit zijn van belang. Door de VROM-raad is enkele jaren geleden geconstateerd dat juist de vrijetijdssector bij uitstek de motor kan zijn achter de versterking van de ruimtelijke kwaliteit. Terwijl de sector nu nog te vaak als bedreiger wordt gezien. Om dit te veranderen is een andere manier van denken en handelen bij zowel ondernemers als overheden nodig, stelt de VROM-raad.

### **Toerisme**

Wereldwijd is toerisme de belangrijkste groeisector. Ook in Nederland groeit deze sector, al zijn er deelsectoren waar het minder gaat. Zo kampt een deel van de kampeer- en bungalowsector met teruglopende rendementen. Vernieuwing binnen deze deelsectoren is nodig om het tij te keren.

### **Ontwikkelingen op andere terreinen**

Functies als wonen, werken, infrastructuur, landbouw, natuur en water concurreren met recreatie om de beschikbare ruimte. Deze concurrenten vragen grond, maar stellen ook eisen aan de kwaliteit om de functies goed te kunnen uitvoeren. Overigens zijn deze functies niet louter concurrenten. Er zijn ook meekoppelmogelijkheden voor recreatie.

### **Kansen**

De studie brengt een groot aantal kansen in beeld. De belangrijkste vier zijn:

- Het creëren van voldoende recreatiemogelijkheden in het groen, van de juiste kwaliteit, met name in het westen van het land.
- Het tot stand brengen van een recreatiesector die motor is van de ontwikkeling van ruimtelijke kwaliteit.
- Het benutten van kansen om recreatie mee te koppelen met maatregelen, bijvoorbeeld op het gebied van waterberging.
- Het versterken van de toeristisch-recreatieve sector.

# Inhoudsopgave

Samenvatting	3
1 Inleiding	7
1.1 Aanleiding	7
1.2 People, planet, profit	7
1.3 Aanpak	8
1.4 Begrippen	8
1.5 Leeswijzer	9
2 Lange termijn ontwikkelingen	11
2.1 Demografische ontwikkelingen	11
2.1.1 Vergrijzing	11
2.1.2 Kleinere huishoudens	11
2.1.3 Toename allochtone bevolking	12
2.1.4 Bevolkingskrimp	13
2.2 Economische ontwikkeling	13
2.2.1 Economische betekenis toerisme en recreatie	13
2.3 Technologische ontwikkelingen	16
2.4 Ruimtelijke ontwikkelingen	17
2.5 Klimaatverandering	18
3 Trends en vrijetijdsgedrag	19
3.1 Trends	19
3.1.1 Versnellende samenleving	19
3.1.2 Vertragende samenleving	20
3.1.3 Kwaliteit en beleveniseconomie	20
3.2 Vrijetijdsgedrag	21
3.2.1 Binnenlands toerisme	21
3.2.2 Inkomend toerisme	22
3.3 Doelgroepen: belevingsssferen en motieven	22
4 Vraag en aanbod van recreatie	25
4.1 Groen, natuur en landelijk gebied	25
4.1.1 Groentekorten, openstelling, toegankelijkheid, inrichting	25
4.1.2 Recreatiebedrijven en beschermde natuur	29
4.2 Leefomgeving en landschapsvoorkeuren	31
4.3 Ruimtelijke kwaliteit en identiteit	33
4.4 Plattelandstoerisme	34
4.5 Gezondheid	35
4.6 Sport	36
4.7 Milieu en duurzaamheid	38
4.8 Klimaatverandering	39
4.9 Vrije tijd en leisure	40
4.10 Recreatiemobiliteit	41
4.11 Water	42
4.11.1 Waterrecreatie	43
4.11.2 Recreatief medegebruik waterschapsterreinen	44
4.12 Recreatief paardrijden	45
4.13 Bedrijfsvoering toerisme en recreatie	46
5 Kansen en dilemma's	49
Literatuur	52



# 1 Inleiding

## 1.1 Aanleiding

Recreëren is belangrijk voor de Nederlander. Er worden steeds meer vrijetijdsactiviteiten ondernomen in minder tijd. Men wil zijn of haar tijd zo optimaal mogelijk benutten. Vakantie is een eerste levensbehoefte geworden, waar steeds meer geld aan wordt uitgegeven. De vrijetijdsindustrie vormt daardoor een belangrijk onderdeel van de economie.

Maar wat onderneemt de Nederlander in zijn vrije tijd? Wat zijn de wensen en behoeften van recreanten? Zijn er recreatietrends te onderscheiden en welke lange termijn ontwikkelingen spelen er die van invloed kunnen zijn op recreatie? Dat wil het ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit (LNV) graag weten.

Het huidige recreatiebeleid bestaat zo'n 50 jaar en richt zich met name op het aanleggen van groengebieden. De naoorlogse periode waarin de verzorgingsstaat voldoende ruimte en voorzieningen wilde aanbieden ter ontspanning, ligt hieraan ten grondslag. Het ministerie van LNV vraagt zich af of dit recreatiebeleid nog wel voldoet aan de vraag van de recreant in de 21e eeuw of dat er nieuwe accenten nodig zijn.

Het ministerie van LNV voert een Strategische Dialoog met de samenleving om deze vraag te beantwoorden. Deze dialoog is in de kabinetsreactie op het VROM-raad advies 'Groeten uit Holland' aangekondigd. Minister Verburg heeft in het Algemeen Overleg (AO) Toerisme van 10 september 2008 aangekondigd, de uitkomsten van de dialoog en de beleidsvoornemens die daaruit volgen voor het zomerreces van 2009 aan de Tweede Kamer te melden.

Het Ministerie van LNV vroeg het Kenniscentrum Recreatie om, samen met het LEI en Alterra, een kennisdocument op te stellen als basis voor de Strategische Dialoog Recreatie. Omdat het ministerie de dialoog vanuit de recreatievraag insteekt, was de opgave vanuit de lange termijn ontwikkelingen en de vrijetijdsbehoefte in te zoomen op recreatie. De centrale vragen voor dit kennisdocument waren:

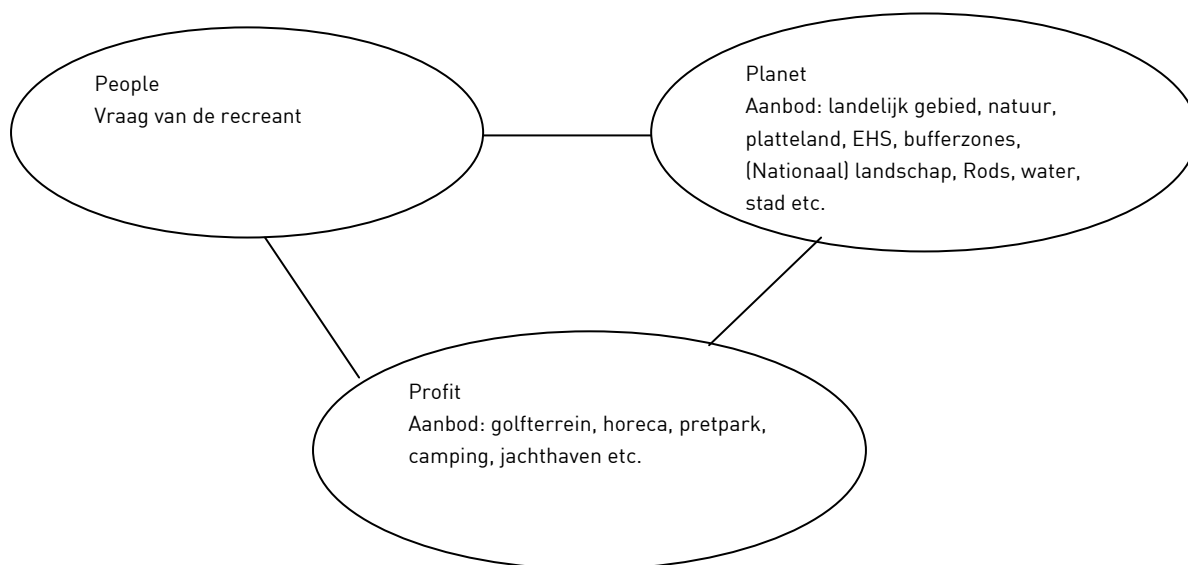
- Wat is de vraag van de recreant in de 21<sup>e</sup> eeuw?
- Hoe ziet het aanbod van recreatie er uit? Om welke gebieden en partijen gaat het?
- Zijn er spanningsvelden tussen vraag en aanbod, die ter discussie kunnen worden gesteld in de Strategische Dialoog Recreatie?

Op verzoek van het ministerie is dit kennisdocument primair een naslagwerk over de vraag en het aanbod van recreatie, zoveel mogelijk gebaseerd op feiten. In de dialoog zelf zal de relatie met het beleid worden gelegd.

## 1.2 People, planet, profit

Uitgangspunt bij de Strategische Dialoog Recreatie is de Nederlandse burger. Het ministerie van LNV wil het beleid vermaatschappelijken en neemt daarbij de burger als vertrekpunt. De people-dimensie is dus de insteek van de discussie, maar ook planet en profit zijn van belang als het over recreatie gaat. Het aanbod in de publieke sfeer kan goeddeels worden gevat onder 'planet', het aanbod van commerciële partijen is 'profit'.

Figuur 1.1: de PPP-dimensie voor recreatie



### 1.3 Aanpak

Het Kenniscentrum Recreatie heeft informatie verzameld over lange termijnontwikkelingen, trends, vraag en aanbod en deze verwerkt in het rapport. Hiervoor is een veelvoud aan studies en onderzoeken geraadpleegd van verschillende organisaties die een belangrijke rol spelen in recreatie- of aanverwant onderzoek. Dit zijn ondermeer Alterra, Centraal Bureau voor de Statistiek, LEI, Kamers van Koophandel, Nederlands Bureau voor Toerisme en Congressen, ANWB, Staatsbosbeheer, DLG, Planbureau voor de Leefomgeving, Sociaal en Cultureel Planbureau.

Het conceptrapport is besproken in een begeleidingscommissie bestaande uit het Ministerie van LNV, Alterra, LEI, ANWB, RECRON en Staatsbosbeheer.

### 1.4 Begrippen

Begrippen die veelvuldig in dit rapport voorkomen zijn vrije tijd, vrijetijdsbesteding, recreatie en toerisme. Wat bedoelen we daar precies mee in dit kader?

Onder *vrije tijd* verstaan we alle tijd die overblijft na aftrek van de tijd die nodig is voor (huishoudelijke) arbeid, scholing, persoonlijke verzorging en verzorging van andere gezinsleden. Reistijd ten behoeve van werk of scholing behoort evenmin tot de vrije tijd.

Onder *vrijetijdsbesteding* verstaan we alle activiteiten die plaatsvinden in de (netto) vrije tijd. Zowel activiteiten in eigen huis als buitenshuis vallen hieronder.

Onder *recreatie* verstaan we in dit rapport alle vrijetijdsactiviteiten die worden ondernomen buiten de eigen woning en in de openlucht.



Onder *toerisme* verstaan we elke vorm van vrijetijdsbesteding die gepaard gaat met minimaal een overnachting in een bedrijfsmatig geëxploiteerde voorzieningen.

*Leisure* betekent letterlijk vrije tijd. Het omvat onder meer (openlucht)recreatie en elementen uit sport, cultuur, media en toerisme. Onder *leisure* verstaan we grootschalige commerciële vrijetijdsvoorzieningen en de activiteiten die daarbij horen, zoals het bezoeken van bungalowpark of een attractiepark, een museum, een concert in een weiland, skihellingen, een megabioscoop en funshoppen in de eigen (binnen)stad.

(Definities zijn geïnspireerd op de volgende bronnen: Ras-Marees, 2005 en Van der Duim; Van der Voet, 1998; Stichting Recreatie, 2007a)

## 1.5 Leeswijzer

In dit rapport werken we vanuit een breed perspectief naar een steeds concreter niveau.

In hoofdstuk 2 worden de lange termijn ontwikkelingen geschetst die van invloed (kunnen) zijn op recreatie. Demografische, economische, technologische en ruimtelijke ontwikkelingen komen aan bod. Daarnaast is er aandacht voor klimaatverandering als actueel thema.

In hoofdstuk 3 zoomen we in op recreatie en vrije tijd. De specifieke trends en ontwikkelingen voor dit beleidsveld komen dan aan de orde.

In hoofdstuk 4 gaan we dieper in op recreatie en vrije tijd en bespreken we specifieke thema's, variërend van sport tot plattelandstoerisme en van gezondheid tot water.

Tot slot geven we in hoofdstuk 5 een aantal conclusies.



## 2 Lange termijn ontwikkelingen

Ontwikkelingen in de samenleving sturen de vraag en het aanbod van recreatie. Naast demografische ontwikkelingen hebben economische ontwikkelingen, technologische ontwikkelingen en ruimtelijke ontwikkelingen invloed op de recreatieve vraag. De verandering van het klimaat kan ook gevolgen hebben voor de vraag naar recreatie.

### 2.1 Demografische ontwikkelingen

Belangrijke demografische lange termijn ontwikkelingen in Nederland zijn:

- Vergrijzing
- Kleinere huishoudens: meer alleenstaanden
- Toename van de allochtone bevolking
- Bevolkingsafname op de langere termijn

#### 2.1.1 Vergrijzing

Het aandeel ouderen gaat de komende tijd flink stijgen en bereikt zijn hoogtepunt over 30 jaar. Rond 2038 is 24% van de bevolking 65 jaar of ouder (NRIT, 2007; Derks e.a., 2006). Ouderen vormen daardoor een steeds omvangrijke doelgroep voor recreatie. Deze doelgroep heeft relatief veel tijd en geld ter beschikking. Senioren dragen flink bij (35%) aan de totale binnenlandse vakantiebestedingen. Op jaarbasis geven zij 700 miljoen euro uit tijdens vakanties in eigen land (Rabobank, 2008).

Ouderen brengen veel tijd door buitenshuis, veelal met wandelen en fietsen in groene gebieden dichtbij huis (Stichting Recreatie, 2006a). Uit onderzoek van campingspecialist ACSI (2008) blijkt ook dat ouderen steeds langer en vaker op vakantie gaan met de caravan of kampeerauto. Maar liefst 41% van de laagseizoenkampeerders, dat zijn met name ouderen, zijn in de maanden mei en juni van 2007 langer dan een maand op pad geweest. ACSI verwacht dat het aantal van deze laagseizoenkampeerders de komende jaren fors zal toenemen.

Factoren die van invloed zijn op het vrijetijdsgedrag van ouderen zijn inkomen, mobiliteit, gezondheid en het aantal sociale contacten. Verwacht wordt dat het aantal actieve ouderen met een goed inkomen toeneemt en dat ouderen het zich kunnen veroorloven met de auto te blijven rijden. Dit maakt deze groep mobiel en onafhankelijk (Stichting Recreatie, 2006a). Uit een grootschalig onderzoek naar het verplaatsingsgedrag van ouderen in Nederland, Italië, Hongarije, Finland en Duitsland blijkt dat ouderen zo lang mogelijk mobiel willen blijven en dat zij hun verplaatsingsgedrag aanpassen naarmate hun gezondheid belemmeringen oplevert (Verkeerskunde, 2004). Gezondheid en het gebrek aan gezelschap kunnen redenen zijn om minder deel te nemen aan vrijetijdsactiviteiten. Voor deze specifieke groep ouderen is het belangrijk om groene- en recreatieruimten in de nabijheid te hebben. Ouderen geven voorkeur aan het ondernemen van activiteiten in een rustige en bekende omgeving (Stichting Recreatie, 2006a).

#### 2.1.2 Kleinere huishoudens

Door de vergrijzing zal het aantal alleenstaanden toenemen. Hieraan gerelateerd zal het aantal huishoudens met 1 miljoen stijgen naar 8,1 miljoen in 2030. De gemiddelde

huishoudengrootte daalt van 2,3 personen in 2006 tot 2,1 personen in 2030 (CBS in: Stichting Recreatie, 2006a). Ruim de helft van de toename aan alleenstaanden is het gevolg van een ouder wordende bevolking. Alleenstaanden zijn daardoor niet alleen meer te vinden in de stad, maar ook in de randgemeenten en op het platteland (Duin e.a., 2006).

Alleenstaanden hoeven geen rekening te houden met schoolvakanties, waardoor de keuzevrijheid met betrekking tot de vrije tijd wordt vergroot. Ondanks het groeiende aantal alleenstaanden lijkt de traditionele individualisering op een einde te lopen. Het groepsgevoel komt weer terug (NRIT, 2005; NRIT, 2007). Center Parcs ziet een stijgende vraag in zowel Duitsland, België als in Nederland naar 3 generatie arrangementen (Center Parcs, 2008).

### 2.1.3 Toename allochtone bevolking

Verwacht wordt dat de allochtone bevolking zal stijgen van 3,1 miljoen in 2004 (in 2007 was het allochtone bevolkingsaantal bijna 3,2 miljoen) naar 4,2 miljoen in 2030. Dan zal een kwart van de bevolking van buitenlandse afkomst zijn (CBS in: Stichting Recreatie, 2006a). Deze stijging is niet alleen het gevolg van toenemende immigratie. De oorzaak ligt vooral bij een hoger geboorte- en een lager sterftecijfer onder de allochtone bevolking, die gemiddeld jonger is dan de autochtone bevolking (Stichting Recreatie, 2006a).

Tabel 2.1: Veranderingen in bevolkingssamenstelling

Jaar	65 jaar of ouder in %	Aantal huishoudens x miljoen	Allochtone bevolking In %
2004	13,8	7,1	19,0
2015	17,3		21,1
2030	22,3	8,1	25,0
2038	24,0		
2050	21,9		

Bron: CBS Statline

De allochtone bevolking (beschikbare onderzoeksinformatie over Turkse, Marokkaanse en Surinaamse bevolking) recreëert graag buiten in parken vooral dichtbij huis. Het platteland of landelijk gebied vindt deze groep niet aantrekkelijk. Deze gebieden worden moeilijk toegankelijk gevonden en doen denken aan een minder welvarend boerenleven. Met de familie worden parken bezocht, om daar te picknicken, barbecueën, voetballen of volleyballen. Het samenzijn met de familie is hierbij het belangrijkste. Vrijtijdsbesteding is bij de allochtone bevolking meer familie- en groepgeoriënteerd, minder divers en minder mobiel dan bij de autochtone bevolking. De allochtone bevolking ziet graag vrijetijdsvoorzieningen in de buurt, meer parken, minder boerenland, minder wildernis en heeft minder belangstelling voor wateractiviteiten (Stichting Recreatie, 2006a; van den Broek en Kreuzenkamp, 2008). De tendens is dat het vrijetijdsgedrag van allochtonen steeds meer gaat lijken op het vrijetijdsgedrag van autochtonen (Goossen, 2005). Hoe deze ontwikkeling er precies uitziet en hoe snel dat gaat, is moeilijk te voorspellen.

Het effect van vergrijzing op het traditionele recreatiegedrag zoals wandelen en fietsen in het bos zal waarschijnlijk groter zijn dan het effect van verkleuring. Ouderen wandelen en fietsen graag in de natuur. Doordat deze groep in de toekomst groter wordt, zal het bezoek aan natuurgebieden toenemen. Allochtonen gaan minder vaak wandelen en fietsen in de natuur. Jonge allochtonen krijgen dit recreatiegedrag niet mee van hun ouders. Daarnaast woont een groot deel van de allochtone bevolking in de stad waar een tekort is aan

natuurgebieden. Het is dus maar de vraag of wandelen en fietsen populairder wordt bij allochtonen.

#### 2.1.4 Bevolkingskrimp

Volgens de laatste CBS-prognoses groeit de Nederlandse bevolking vooralsnog van de bijna 16,5 miljoen inwoners in 2008 naar maximaal 17 miljoen inwoners rond 2035. De groei is op dit moment al langzaam aan het afnemen. Het CBS verwacht dat de bevolking vanaf 2035 gaat afnemen in grootte (CBS in: Stichting Recreatie, 2006a; NRIT, 2007). Een laag geboortecijfer en een hoog sterftcijfer als gevolg van een ouder wordende bevolking en emigratie vormen de oorzaak. Door immigratie wordt de krimp van de bevolking voor dit moment nog uitgesteld. Als immigratie minder hoog wordt dan verwacht, vindt de krimp eerder plaats (Stichting Recreatie, 2006a). Volgens de lange termijn verkenning Welvaart en Leefomgeving kan in dit scenario de krimp al vanaf 2020 plaatsvinden (Janssen e.a., 2006).

Hoewel er op nationaal niveau nog geen sprake is van een krimpende bevolking, zijn er al verschillende regio's in Nederland die er mee te maken hebben. In 2002 was de provincie Limburg als eerste aan de beurt. Naast Limburg is een afname in populatie ook te merken in Groningen, Friesland en Zuid Holland. Vooral in de plattelandsgemeenten in Limburg, Noord-Brabant, Gelderland, Drenthe en Groningen wordt in de toekomst krimp verwacht. In de gebieden met de meeste krimp wordt verwacht dat het aantal inwoners over twintig jaar gedaald is met één tiende en over veertig jaar met 20% of zelfs 25% (Derks e.a., 2006 in: Stichting Recreatie, 2006a). In de Randstad en de steden in de Overgangszone<sup>1</sup> neemt de bevolking nog toe en stijgt de woningvraag (Janssen e.a. 2006).

## 2.2 Economische ontwikkeling

De Nederlandse economie is de afgelopen jaren gegroeid. In 2007 zelfs met 3,5%. Tevens werden er dat jaar de eerste internationale financiële problemen zichtbaar. Verwacht wordt dat dit het begin is van een aantal jaren met lage economische groei. De Nederlandse economie loopt gelijk met de Europese economie en voor een groot deel ook met de wereldeconomie (NRIT, 2008). Begin 2008 verwachtte het Centraal Planbureau voor dit jaar een groeipercentage van 2% voor de Nederlandse economie en slechts 1% voor 2009 (CPB, 2008). Door de huidige kredietcrisis kunnen deze percentages wel eens lager of in de min uitvallen. Ook op de middellange termijn tot 2040 kan de verwachte groei van het Bruto Nationaal Product ieder jaar gemiddeld tussen de 0,7 en 2,6% (Janssen e.a. 2006) negatiever uitvallen.

### 2.2.1 Economische betekenis toerisme en recreatie

Toerisme en recreatie is, na gezondheidszorg, de tweede grootste economische activiteit in de wereld (Bigano et al, 2005). In Nederland groeit de sector recreatie en toerisme sneller dan andere sectoren. In tijden van economische recessie wordt er door Nederlanders

---

<sup>1</sup> Snel verstedelijkend gebied om de Randstad, in de provincies Noord-Brabant, Gelderland en Flevoland

nauwelijks op recreatie en toerisme bezuinigd. Recreatie en toerisme blijven populair en worden steeds meer gezien als een basisbehoefte (NRIT, 2007; Goossen, 2005).

Een kwart van het huishoudbudget wordt uitgegeven aan vrijetijdsbesteding (Rabobank, 2005). Zo zijn de uitgaven aan recreatiegoederen harder gestegen dan de totale uitgaven aan consumptieve goederen. Waar de bestedingen de laatste 5 jaar per huishouden met 13,1% zijn gestegen, namen de uitgaven aan recreatie en cultuur (24,1%) en in hotels, cafés en restaurants (20%) sneller toe. De toename van de uitgaven aan vrije tijd komt deels doordat consumenten meer willen betalen voor een belevenis (NRIT, 2007; Stichting Recreatie, 2007a).

Op vakantie gaan is anno 2008 een eerste levensbehoefte, waaraan meer geld wordt uitgegeven dan vroeger. 80% van de Nederlanders gaat minimaal één keer per jaar op een korte vakantie en 60% onderneemt minimaal één keer per jaar een lange vakantie (RECRON, 2008). Reisorganisatie Oad heeft het boekingsgedrag van Nederlandse vakantiegangers in de afgelopen 6 jaar geanalyseerd en concludeerde dat er nauwelijks een relatie bestaat tussen de economische situatie en het vakantiegedrag. De consument let wel meer op prijs van de vakantie als het economisch slechter gaat (Oad, 2006; NRIT, 2007).

### Opbrengsten

Er bestaat nog onduidelijkheid over de totale opbrengsten van recreatie en toerisme. Verschillende bronnen geven verschillende resultaten. Bedrijfseconomische kerncijfers voor de recreatiesector zijn niet altijd voorhanden of zijn niet van de gewenste kwaliteit. Een vergelijking met andere sectoren is ook vaak lastig omdat niet altijd vergelijkbare grootheden beschikbaar zijn. Het is wenselijk dat er in de toekomst betere data beschikbaar komen over de prestaties van het toeristisch-recreatieve bedrijfsleven (Goossen, 2005; Stichting Recreatie, 2007a).

De bestedingen aan toerisme bedroegen in 2007 € 35,3 miljard (CBS in: NBTC, 2008a). Dit is ongeveer 3% van het Bruto Binnenlands Product (BBP). De toeristische bestedingen nemen sinds 2001 ieder jaar toe, maar het percentage BBP is sinds die tijd met ongeveer 3% stabiel gebleven (CBS, 2008a). Aan dagtochten werd tussen oktober 2006 – september 2007 ook nog ruim € 12 miljard besteed door recreanten (CBS statline, dagtochtenonderzoek). De totale bestedingen aan recreatie en toerisme komen uit op € 48 miljard; zie tabel 2.2.

**Tabel 2.2: Bestedingen aan toerisme en recreatie in Nederland in 2007**

CBS	
Toerisme & recreatie	Miljard euro
Inkomend toerisme	5,5
Binnenlands toerisme	17
Dagtochten	12,7
Zakelijk inkomend toerisme	1,3
Zakelijk binnenlandstoerisme	2,8
Uitgaven uitgaand toerisme dat in Nederland achterblijft*	4
Aankoop duurzame recreatiegoederen	3
Sociale overdrachten	1,8
Totaal	48

\* Uitgaven in Nederland aan vakanties met een buitenlandse bestemming, bijvoorbeeld bij een reisbureau.

Bron: CBS statline dagtochtenonderzoek en CBS in NBTC, 2008a

Aan buitenlandse vakanties gaven Nederlanders ruim € 11 miljard uit in 2007, wat neer komt op gemiddeld € 58 per persoon per dag (CBS, 2008a; NRIT 2008). Dit is minder dan er aan toerisme en recreatie in totaal met € 17 miljard in eigen land wordt besteed.

Volgens cijfers van het CVTO is er in Nederland in 2006/2007 zelfs € 59 miljard besteed aan vrijetijdsactiviteiten alleen (CVTO, 2007). Dit is gemiddeld € 14,6 per persoon per activiteit. Aan recreatief winkelen wordt gemiddeld het meest uitgegeven. Actief sporten en buiten recreëren zijn activiteiten waarbij de kosten gemiddeld laag zijn.

**Tabel 2.3: Uitgaven per vrijetijdsactiviteit**

Vrijetijdsbesteding	Euro's uitgegeven per activiteit
Recreatief winkelen	32,69
Wellness/beauty/ontspanning	23,61
Uitgaan	17,39
Evenementen bezoek	16,31
Cultuur	12,74
Sportwedstrijden bezoeken	8,65
Attracties bezoeken	8,18
Hobby	3,73
Zelf sporten	3,92
Waterrecreatie- en sport	3,72
Buitenrecreatie	3,40

Bron: CVTO, 2007

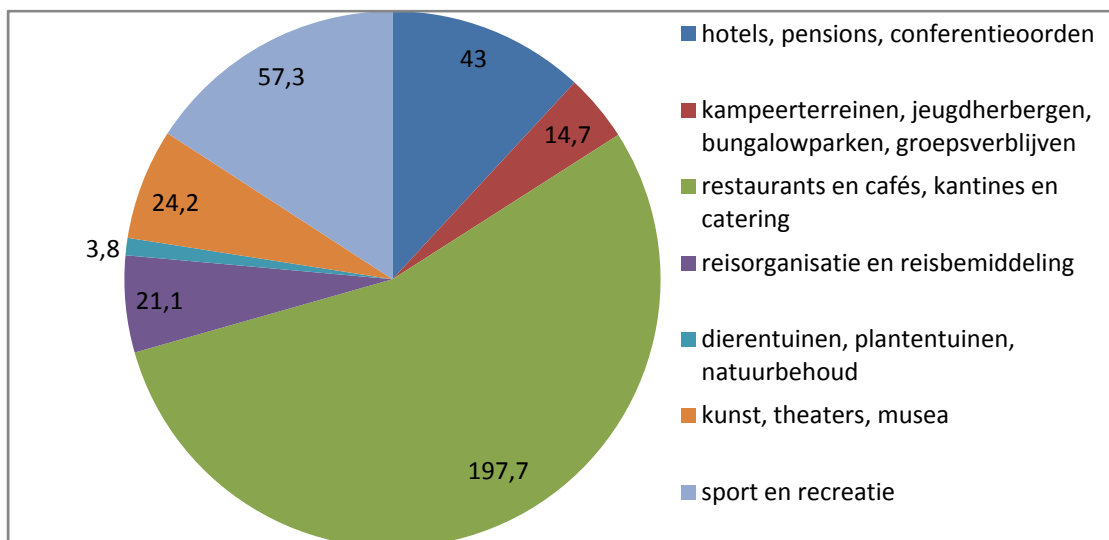
De oorzaak voor het verschil tussen de CVTO en CBS bestedingscijfers ligt bij de gehanteerde definitie. CVTO neemt de bestedingen aan vrijetijdsactiviteiten van minimaal 1 uur mee. Het CBS gaat uit van dagtochten die minimaal 2 uur duren. Bestedingen tijdens korte recreatieactiviteiten worden daarom niet door het CBS meegenomen.

### **Werkgelegenheid**

De sector recreatie en toerisme heeft al jarenlang een constant aandeel in de werkgelegenheid met ongeveer 4%. In 2007 waren er in Nederland 394.000 banen (247.000 fte) in de toeristisch-recreatieve sector. In 2006 waren dit nog bijna 20.000 arbeidsplaatsen minder met 375.000 banen.

Er wordt ook volop geïnvesteerd in recreatie en toerisme. In 2004 zijn er 1.300 investeringsplannen van minimaal € 500.000,- geïnventariseerd. Dit levert een bedrag op van 18,1 miljard euro. Circa 75% van de gemeenten had dat jaar investeringsplannen op het gebied van recreatie en toerisme. Het gaat met name om investeringen in musea, grootschalige sportaccommodaties, hotels, recreatiegebieden, bungalowparken en sporthallen (Goossen, 2005).

**Figuur 3.1: Werkgelegenheid in sector recreatie en toerisme, arbeidsplaatsen x 1000 in 2006 (totaal 375.000 arbeidsplaatsen)**



Bron: CBS, 2006

## 2.3 Technologische ontwikkelingen

De afgelopen jaren is de toegang tot en het gebruik van de personal computer toegenomen. Uit een tijdsbestedingsonderzoek (SPOT, RAB, PBE, 2008) blijkt dan ook dat Nederlanders tussen 2006 en 2008 in hun vrije tijd meer thuis gebleven zijn (toename van 2%). In 2007 had 88% van de Nederlanders toegang tot internet (NRIT, 2007). Het aantal minuten dat per dag besteed wordt aan internetten is gestegen van gemiddeld 43 in 2006 tot 80 in 2008. Het lijkt er sterk op de Nederlander in zijn vrije tijd meer achter de computer zit waardoor er minder tijd overblijft voor vrijetijdsbesteding buitenhuis (SPOT, RAB, PBE, 2008).

De digitalisering heeft verschillende gevolgen voor de vraag naar recreatie. Nieuwe technologieën bieden volop mogelijkheden om in te spelen op de beleveniseconomie. De moderne recreant wil steeds vaker zelf zijn tocht samenstellen op basis van eigen voorkeuren (Goossen e.a., 2008). De digitale recreatieve infrastructuur zal zodanig moeten worden opgezet dat recreanten een uitstapje op maat kunnen samenstellen. Navigatiesystemen vragen om een exacte ligging van de wandel- en fietspaden met kenmerken als verharding, toegankelijkheid en aanliggende 'Points of Interest'. Recreanten zullen verlangen dat deze informatie en basisinformatie van recreatievoorzieningen, zoals openingstijden, bereikbaarheid (per openbaar vervoer), ligging, etc. up to date is. Daarbij zullen ze zelf steeds meer betrokken worden om veranderingen digitaal door te geven. Zo blijkt uit een onderzoek, waarbij het cultuurhistorische verhaal tijdens een wandeltocht zichtbaar werd gemaakt met een PDA met een navigatiesysteem en een UMTS-verbinding, dat 70% van de gebruikers deze mogelijkheid te waarderen. Met name omdat ze zelf ter plekke informatie kunnen toevoegen (Goossen e.a., 2008).

Door de online beoordelingen van recreanten wordt de kwaliteit van het recreatieve aanbod steeds belangrijker. De slechte kwaliteit van een recreatieve voorziening zal sneller



bij het grote publiek bekend worden. Op de Veluwe zijn de fietspaden bijvoorbeeld verbeterd na een reeks klachten op de ANWB website. Een positieve beoordeling op internet kan zorgen voor meer bezoekers. 62% van de Nederlanders laat zich beïnvloeden door online klantervaringen (NRIT, 2007).

## 2.4 Ruimtelijke ontwikkelingen

De effecten van bevolkingskrimp op de ruimtevrage en de druk op de leefomgeving zijn moeilijk te voorspellen. De studie 'welvaart en leefomgeving' van het Centraal Planbureau, het Milieu- en Natuurplanbureau en het Ruimtelijk Planbureau gaat er van uit dat de ruimtevrage en de druk op de leefomgeving en collectieve goederen als milieu en landschap afnemen. De verwachte lagere bevolkingsgroei zorgt ervoor dat sommige problemen na 2020 minder prominent zijn. Zo zal de congestie op snelwegen na 2020 niet verder groeien en zal de behoefte aan bedrijventerreinen en woningen op termijn langzamer toenemen (Janssen e.a., 2006). Naast veronderstellingen dat de ruimtevrage en -druk minder worden door een krimpende bevolking, zijn er ook geluiden dat de druk op de ruimte in Nederland hoog zal blijven, als gevolg van een stijgend welvaartsniveau en kleiner wordende huishoudens (ministerie van Economische Zaken jaarconferentie 'de Krimpende Stad' en RPB, 2006 in Stichting Recreatie, 2006a).

De mobiliteit is in Nederland door de jaren heen hard gegroeid. In januari 2008 telde ons land 7,6 miljoen personenauto's. Dit zijn 46% meer auto's dan in 1990 (BOVAG-RAI, 2008, terwijl in diezelfde periode de bevolking slechts met ongeveer 10% groeide (PBL ruimtemonitor). Er komen dus meer auto's per inwoner. De oorzaak hiervoor ligt bij de gestegen welvaart en de toegenomen individualisering. Verwacht wordt dat de personenmobiliteit (auto en openbaar vervoer) tot 2040 met 10 tot 15 procent groeit. Het aandeel van de auto neemt verder toe en de vraag naar openbaar vervoer concentreert zich op het woon-werkverkeer in de spits en in de Randstad. Daarnaast zal het vrachtverkeer over de weg fors groeien, het zal in 2040 verdubbeld zijn ten opzichte van 2002 (Janssen, 2006).

Als gevolg van de toenemende mobiliteit wordt het wegennet uitgebreid. Tot 2020 gaat het om reeds geplande uitbreidingen. Hierbij wordt 3.000 kilometer rijstrook aan het hoofdwegennet toegevoegd. Van 2020 tot 2040 zal er ongeveer 2.000 kilometer rijstrook aan het hoofdwegennet worden toegevoegd en het onderliggende wegennet worden uitgebreid (Janssen, 2006). Op dit moment telt Nederland ruim 135.000 kilometer aan wegen en ongeveer 2.800 km spoorwegen (PBL ruimtemonitor). Door de uitbreiding van de infrastructuur wordt de bereikbaarheid van het landelijk gebied voor recreanten sterk verminderd als gevolg van de barrièrewerking. Tevens doet een uitbreiding van de infrastructuur een aanslag op de belevingswaarde van het landelijk gebied.

De komende jaren is er voorlopig nog een aanzienlijke vraag naar woningen. De Randstad blijft de regio met de grootste woningvraag en de regio met congestieproblemen. Daarnaast blijven natuur en groen in een dichtbevolkt land als Nederland onder druk staan. In de Randstad zullen tekorten aan natuur en groen blijven bestaan en groter worden. Het oppervlak recreatiegebied per hoofd van de bevolking zal in de Randstad verder achterblijven bij het nationale gemiddelde (Janssen e.a., 2006; Stichting Recreatie, 2006a).

Daarnaast is er de komende jaren ook nog een grote vraag naar tweede woningen. Eén op de negentien Nederlandse huishoudens (300.000) is in 2007 in het bezit van een (recreatieve) tweede woning. En nog eens 5,5% van de Nederlandse huishoudens (390.000) is van plan in de komende vijf jaar een tweede woning aan te schaffen. Driekwart van de huidige tweede woningen bevindt zich in Nederland, slechts een kwart heeft een woning in het buitenland aangeschaft (CVO, 2007).

Binnen de landbouw is een ontwikkeling gaande in de richting van multifunctioneel ruimtegebruik. Dat kan betekenen dat grond en bedrijfsgebouwen hun agrarische functie gedeeltelijk verliezen en daarmee vrijkomen voor ander gebruik, bijvoorbeeld recreatie. Het agrarisch bedrijf vormt het uitgangspunt voor talloze producten en diensten: verkoop aan huis, overnachtingsmogelijkheden, routearrangementen etc.

Aan de andere kant is er binnen de landbouwsector sprake van schaalvergroting. Het aantal boeren vermindert en de bedrijven worden opgekocht door enkele grote bedrijven. Dit zal kunnen leiden tot grootschalige landbouwgebieden waar er geen ruimte is voor kleine landschapselementen zoals houtwallen, die recreatief aantrekkelijk zijn (Goossen, 2007).

## 2.5 Klimaatverandering

Naast de demografische, economische, technologische en ruimtelijke ontwikkelingen is er nog een belangrijke lange termijn trend in Nederland en wereldwijd te onderscheiden: klimaatverandering. Klimaatverandering is een groot milieuprobleem, waarbij risico's op overstromingen door zeespiegelstijging en verhoogde rivierafvoeren groter worden. Het wordt veroorzaakt door grootschalig energieverbruik wereldwijd en daarmee de emissies van het broeikasgas CO<sub>2</sub> (Janssen e.a., 2006). De gevolgen van de klimaatverandering worden steeds zichtbaarder. Nederland wordt warmer en natter en dat heeft gevolgen voor vele facetten van onze maatschappij, waaronder recreatie en toerisme (Stichting Recreatie,

## 3 Trends en vrijetijdsgedrag

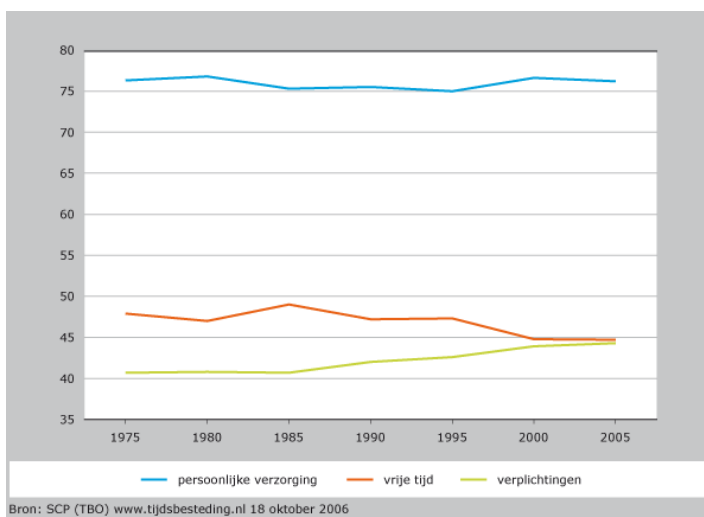
### 3.1 Trends

#### 3.1.1 Versnellende samenleving

De samenleving lijkt te versnellen. Kant-en-klaar maaltijden, elektrische apparatuur als magnetrons, productieverhoging op de werkvloer en het toenemende verkeer op de weg zijn hier voorbeelden van. Maar ook in de vrije tijd is versnelling een gegeven. Het aantal vrijetijdsactiviteiten waarin de gemiddelde Nederlander participeert is de afgelopen decennia gestegen. Daarnaast daalt de gemiddeld bestede tijd per vrijetijdsactiviteit. Recreanten zappen van de ene beleving naar de andere. De ene hype is nog niet uitgewerkt of de volgende dient zich al aan (Goossen, 2005). Ook in het vakantiegedrag is deze versnelling zichtbaar. Nederlanders gaan vaker per jaar op vakantie. Het zomerseizoen is niet de enige vakantieperiode in het jaar meer. De extra vakanties door de rest van het jaar worden spontaan en impulsief en niet lang van te voren geregeld (RECRON, 2008).

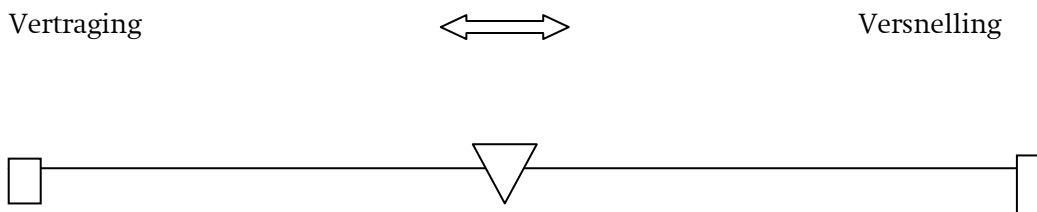
De laatste 25 jaar is de beschikbare vrije tijd afgenomen. Nederlanders hebben het steeds drukker gekregen en combineren verplichtingen op het gebied van arbeid en zorg. De vrije tijd van de Nederlanders bedraagt nu bijna 45 uur per week, van de 168 uur die men in totaal per week te besteden heeft (Breedveld e.a., 2006a). Die schaarse vrije tijd wil de Nederlander zo optimaal mogelijk invullen. Vrije tijd is daarmee 'kwalitijd' geworden. De verwachtingen ten aanzien van vrije tijd worden steeds hoger.

Figuur 3.1: Tijdsverdeling over vrije tijd, verzorging en verplichtingen (betaald werk, opleiding en zorgtaken)



Bron: Breedveld e.a., 2006a

De ene keer wil de recreant volledig opgaan in een andere wereld en struinen door de wildernis en de andere keer zoekt hij het amusement op in een leisurepark. Dit recreatiegedrag is een gevolg van twee belangrijke onderstromen die als een continuüm met elkaar verbonden zijn. Aan de ene kant staat de vertraging en aan de andere kant de versnelling (Heuvel et al, 1997). De moderne recreant schuift elke keer op dit continuüm op zoek naar een betekenisvolle ervaring. Sommige recreanten zullen meer bij de versnelling blijven en andere blijven meer bij de vertraging.



**Tabel 3.1 Recreatiepatroon bij versnelling en vertraging als levensstijl**

Vertraging	Versnelling
Kleinschaligheid	Extremen, internationalisering
Behoeftte aan eigen tijd los van netwerken en meer zeggenschap over tijd	Ervaring van 'wereldwijde' gelijktijdigheid
Voorkeur voor traagheid, rust en duurzaamheid	Behoeftte aan snelheid en mobiliteit
Op zoek naar zekerheden, authenticiteit en kwaliteit	Kortstondigheid, fragmentaties, on(th)lechtheid
Lokale identiteiten, milieubesef, natuurbehoud	Eenvormigheid, hoge consumptie, de 'world is us'

Bron: van den Heuvel, 1997 in Goossen, 2005

### 3.1.2 Vertragende samenleving

Niet iedereen neemt deel in het versnellingsproces. Sommigen hebben, door sociale, culturele, fysieke en/of financiële redenen weinig mogelijkheden om aan dit versnellingsproces mee te doen. Anderen willen na hun werk gewoon een 'tandje lager'. Weer anderen verkiezen bewust een tragere levensstijl die hun meer levenskwaliteit waarborgt. Hun redenen variëren, van bijvoorbeeld milieubesef tot aan een specifieke spirituele of religieuze overtuiging. Men leeft bewust, niet alles kan en moet zo nodig. Deze recreanten zijn op zoek naar een meer natuurlijke, realistische, authentieke, spirituele, vriendelijke, duurzame, sociale en gezonde ervaring (Goossen, 2005).

### 3.1.3 Kwaliteit en beleveniseconomie

De schaarse beschikbare vrije tijd moet zo optimaal mogelijk ingevuld worden. De vraag naar kwaliteit zal daardoor toenemen. De Recreant is veel kritischer en veeleisender geworden. Ook de behoefte aan comfort en luxe neemt toe, vooral onder de oudere doelgroep (RECRON, 2008; NRIT, 2007), maar ook aan rust en eenvoud.

De industriële maatschappij is zo ver ontwikkeld dat deze de fysieke inspanning sterk heeft geautomatiseerd. Daarmee ontstaat ruimte voor emoties en verbeelding (Rolf Jensen, 1999). We hechten steeds meer waarden aan verhalen en belevenissen. Beleving is van groot belang in deze drukke tijd met veel verplichtingen. Recreanten en toeristen willen iets (uniek) beleven, voelen en ervaren (RECRON, 2008). De laatste jaren is er sprake van een beleveniseconomie. Binnen deze beleveniseconomie schuift men van grootschalige, massale en eenmalige belevenissen, zoals Snow World en Kids Planet, naar intieme persoonlijke ervaringen (NRIT, 2007; Staatsbosbeheer, 2008).

Een kleinschalige persoonlijke beleving wordt graag met familie en vrienden gedeeld. Was er eerst vooral aandacht voor een groots meeslepende beleving gericht op het individu, nu is de toekomst aan het groepsgevoel. Er bestaat een behoefte aan kleinschaligheid en authenticiteit. Doordat de wereld steeds toegankelijker wordt en grenzen vervagen, neemt de interesse in regionale identiteit toe (Staatsbosbeheer, 2008; NRIT, 2007).

Mensen zijn ook steeds meer op zoek naar natuurlijke belevingen, rust en ruimte. De vraag naar natuurbeleving wordt groter naarmate de verstedelijking toeneemt. Natuur en platteland worden steeds schaarser door de opkomende verstedelijking (NRIT, 2008).

Recreanten willen een ervaring die bij hun leefstijl past. De ene consument is de andere niet. Verschillen in wensen en verwachtingen bestaan. De beleving die mensen zoeken kan een spectaculaire ervaring zijn zoals slapen in boomhutten of een weekje in de huid van de boer of boswachter kruipen (RECRON, 2008; Dagevos e.a., 2000). Andere recreanten zoeken rust, ontspanning en gezelligheid. Maar ook dan gaat het om een totaal-beleving (RECRON, 2008). Eenzelfde gebeurtenis kan door mensen zeer verschillend beleefd worden, afhankelijk van karakter, kennis, ervaring, leeftijd, humeur etc. Belevingen en belevingswensen over de groene ruimte lopen daardoor ook sterk uiteen (Brinkhuijsen et al, 2003). Het landschap ontwikkelt zich tot een recreatielandschap dat de grondslag is van vele interpretaties door vele soorten recreanten die allemaal hun eigen verhaal hebben of willen hebben over dat landschap. Kwaliteit, variatie, recreatie op maat en vernieuwing zullen steeds belangrijker worden. Een doelgroepenbenadering is hierbij van belang (zie paragraaf 3.3, RECRON, 2008).

## 3.2 Vrijetijdsgedrag

In Nederland worden er ieder jaar ruim 4 miljard vrijetijdsactiviteiten buitenhuis ondernomen van minimaal een uur. Uit de top 10 van vrijetijdsactiviteiten (zie tabel 3.2) blijkt dat wandelen en fietsen erg populair zijn. Dat was in het verleden al het geval en zal in de toekomst ook zo blijven. Winkelen voor plezier is ook een belangrijke activiteit.

**Tabel 3.2: Top 10 van vrijetijdsactiviteiten buitenshuis van minimaal 1 uur (absoluut aantal activiteiten; totaal ruim 4 miljard)**

1.	Wandeling voor plezier	427 mln.
2.	Gewinkeld in de binnenstad ('funshoppen')	264 mln.
3.	Fietstocht voor plezier	205 mln.
4.	Winkelen voor plezier in stadsdeelcentrum of wijkcentrum	184 mln.
5.	Uit eten in restaurant/ eetcafé	169 mln.
6.	Toertochtjes met de auto	119 mln.
7.	Fitness/ aerobic/ steps/ spinning etc.	117 mln.
8.	Zwemmen in een binnenbad	117 mln.
9.	Markt bezoek	113 mln.
10.	Bar/ café bezoek	106 mln.

Bron: CVTO 2006 -2007

### 3.2.1 Binnenlands toerisme

In 2007 zijn er 17,6 miljoen vakanties door Nederlanders in eigen land doorgebracht. Dit is in vergelijking met 2006 een daling van 1% oftewel 200.000 vakanties. De daling kwam voor rekening van een lager aantal kampeer- en vaste standplaatsvakanties. De natte

zomer van 2007 heeft hier aan bijgedragen. In hotels en bungalowparken werden wel meer vakanties doorgebracht: respectievelijk +8% en +5% (NBTC, 2008b).

Er zijn in 2007 door Nederlanders net zoveel vakanties in eigen land doorgebracht als in het buitenland. Het aantal buitenlandse vakantie bedraagt namelijk ook 17,6 miljoen. Ten op zichten van 2006 zijn de buitenlandse vakanties met 5% of te wel met 800.000 vakanties gestegen (NBTC, 2008a).

De Noordzeebadplaatsen en de Veluwe(rand) zijn de belangrijkste vakantiebestemmingen voor Nederlanders. De toeristische regio's in Brabant en Limburg en de Waddeneilanden zijn in 2007 beduidend vaker bezocht dan in 2005 en 2006 (NBTC, 2008b).

### 3.2.2 Inkomend toerisme

De afgelopen jaren is het internationaal toerisme naar Nederland flink gegroeid. Nederland trekt per jaar ongeveer 10 miljoen buitenlandse verblijfstoeristen. Deze toeristen komen op de eerste plaats uit ons buurland Duitsland. Duitsers brengen 11 miljoen overnachtingen per jaar door in Nederland. Samen met de Belgen (2,8 miljoen overnachtingen) komen zij met name voor de kust, de watersport- mogelijkheden en het landschap naar Nederland. Bezoekers uit Groot-Brittannië (3,8 miljoen overnachtingen), de Verenigde Staten (2,3 miljoen overnachtingen) en Azië (1,1 miljoen overnachtingen) komen vooral voor de steden. Azië wordt vaak genoemd als grote groeimarkt (CBS 2007). Dit is slechts ten dele waar. Het aantal toeristen uit China en India groeit fors, maar daar staat een daling van Japanse toeristen tegenover, zodat de groei met 3% (over de laatste 3 jaar) lager is dan voor het buitenlands toerisme als geheel (4%).

### 3.3 Doelgroepen: belevingsferen en motieven

Belevenissen worden beschouwd als de drijfveer achter veel recreatieactiviteiten. Daarom worden doelgroepen tegenwoordig vaak aan de hand van belevingsferen of motieven ingedeeld. Recreatiegedrag wordt steeds diverser, waardoor het van belang is in te spelen op deze diverse vraag. Het onderscheiden van recreatieve doelgroepen en belevingsferen geeft inzicht in deze vraag. Alterra onderscheidt vijf motieven, die geïnspireerd zijn op Elands en Lengkeek (2000):

- Gezelligheid (27%): pret en gezelligheid. Recreatieactiviteiten die vooral gezellig en leuk zijn en niet te lang duren of te inspannend zijn.
- Tussen uit (34%): Genieten, bijkomen en weg uit de dagelijkse omgeving en nergens meer aan denken. Een groene omgeving is hét decor om tot rust te komen.
- Interesse (14%): Interessante dingen te weten komen over de bezochte natuur en cultuur door beschrijvingen, interessante verhalen en excursies.
- Opgaan (15%): liefde voor de natuur, alles willen weten over flora en fauna, struinen door de natuur, alleen of met een gelijkgestemde.
- Uitdaging (9%): fysieke, uitdagende en grensverleggende inspanning: survival, mountainbiken, dropping, in bomen klimmen, hardlopen (Goossen en de Boer, 2008; Schoemaker en Gomes, 2006).

Mensen gaan steeds met andere motieven recreëren. De ene keer gaan ze voor de gezelligheid en de andere keer willen ze volledig opgaan in de natuur (Goossen en de Boer, 2008). Dit betekent dat als men verschillende doelgroepen wil aanspreken men deels bij dezelfde personen terecht komt. Dit neemt niet weg dat als men tot een (tijdelijke) groep behoort, daar een voorkeur voor een bepaalde activiteit in een bepaalde omgeving uit

voortvloeit (Gerritsen en Goossen, 2004). Hierop aansluitend moeten er gebieden zijn die een belevingssfeer aanbieden die past bij het motief. Ruimtelijk vertaald betekent dit een diversiteit van belevingssferen in het aanbod waaruit recreanten kunnen kiezen, bij voorkeur binnen de directe omgeving van hun woon- en/of verblijfplek.

In opdracht van Staatsbosbeheer heeft Motivaction deze vijf belevingssferen van Alterra gekoppeld aan de acht Mentality (sociale) milieus van Motivaction, te weten: Traditionele Burgerij, Moderne burgerij, Nieuwe Conservatieven, Kosmopolieten, Postmaterialisten, Opwaarts Mobielen, Postmoderne Hedonisten en Gemaksgewoonten. Hiermee wil Staatsbosbeheer inzicht verkrijgen in de motieven, wensen en behoeften van verschillende sociale groepen om te recreëren in de natuur, zodat de terreinbeheerder het recreatieaanbod hierop kan afstemmen (Schoemaker en Hensen, 2007).

De koppeling van de belevingssferen en de Mentality milieus levert drie clusters op:

De *gezelligheidszoeker* geniet van de natuur samen met familie en/of vrienden. Samen worden activiteiten ondernomen, zoals picknicken, wandelen, zonnen en relaxen. Daarbij zijn voorzieningen gewenst als locaties voor een barbecue, speeltuin, fietsverhuur en georganiseerde activiteiten als excursies met de boswachter, droppings en speurtochten .

De *sportieveling* maakt het hoofd leeg en ontspant door te sporten in de natuur. De natuur zorgt voor de benodigde rust. Beweging en uitdaging zijn van belang, zoals hardlopen en racefietsen. Deze groep heeft behoefte aan uitgestippelde routes voor verschillende type sporten en met verschillende afstanden.

De *natuurlijfhedder* geniet zo optimaal mogelijk van de omgeving en doet inspiratie op. Activiteiten die deze groep onderneemt, zijn wandelen, fietsen of gewoon ergens stilzitten. De natuur moet zo ongerept mogelijk zijn (zonder paden en voorzieningen) met stiltegebieden (Schoemaker en Hensen, 2007).

Voor alle groepen spelen motieven als ontspannen, genieten, hoofd leegmaken, een andere omgeving (weg uit de stad) en in een ander gemoedstoestand komen een belangrijke rol (Schoemaker en Hensen, 2007).

Naast de belevingssferen voor de recreant van Staatsbosbeheer heeft de RECRON dit jaar de belangrijkste belevingswerelden van de vakantieganger in kaart gebracht. Deze belevingsgroepen moeten de ondernemer helpen een juiste koers te varen, zoals zich richten op de juiste consumentengroep en bepalen in welke belevingsrichting de onderneming zich gaat ontwikkelen. In deze belevingswerelden zijn ook de gezelligheidszoeker, de sportieveling en de natuurlijfhedder terug te vinden (RECRON, 2008)

De vijf belevingswerelden van de Nederlandse vakantieganger:

- Uitbundig geel: Lekker eten, uitgaan, genieten, spontaan, gezellig, sociaal, actief, sportief, gezellig, verrassend, contact met familie, vrienden en kennissen.
- Gezellig lime: lekker weg met elkaar, gezelligheid, sportiviteit, vrij zijn, rust, ontspanning, weg van dagelijkse verplichtingen, gezin.
- Rustig groen: rust, eigen omgeving, niets aan het hoofd hebben, gewone, herkenbare en vertrouwde.
- Ingetogen aqua: privacy, inspiratie, rustig, ruimdenkend, inspirerend, cultuur, kalme sportieve mogelijkheden (wandelen, fietsen).
- Avontuurlijk paars: nieuwe dingen zien en beleven. Bijzondere ervaring, wild, luxe of exclusiviteit, individueel (RECRON, 2008).

De recreant van de toekomst zal echter niet tot één bepaalde doelgroep behoren. Vroeger gingen recreanten òf wandelen òf op familiebezoek. Tegenwoordig worden allerlei activiteiten gecombineerd. De komende jaren zullen steeds meer in het teken staan van het èn-èn tijdperk. Betekenisvolle ervaringen die soms tijdens één uitstapje worden geconsumeerd, maar ook volgend in de tijd. De ene keer laat iemand zich onderdompelen in de 'vertraging' om de volgende keer te globaliseren in de 'versnelling' (Goossen en de Boer, 2008).



## 4 Vraag en aanbod van recreatie

In dit hoofdstuk wordt de vraag van de recreant thematisch beschreven aan de hand van 'Feiten en trends'. Daarnaast wordt het aanbod tegenover de vraag gezet, zodat mogelijke 'Kansen en dilemma's' aan het licht komen.

### 4.1 Groen, natuur en landelijk gebied

#### 4.1.1 Groentekorten, openstelling, toegankelijkheid, inrichting

##### Feiten en trends

Recreanten zijn vaak op zoek naar natuur, rust en ruimte. Natuur en platteland worden steeds schaarser door de opkomende verstedelijking (NRIT, 2008).

Buitenrecreatie is bij Nederlanders het meest geliefd in de vrije tijd. Het vormt de belangrijkste categorie vrijetijdsactiviteiten, waarvan wandelen en fietsen het populairst zijn met respectievelijk 427 miljoen en 205 miljoen ondernomen activiteiten (CVTO 2006-2007). Wandelen en fietsen in een groene omgeving zijn en blijven in de toekomst heel belangrijke recreatieactiviteiten. Het groen om de stad vervult een belangrijke functie voor de recreatie van stedelingen. Ongeveer 40 keer per jaar gaat de stedeling naar het groen om de stad, dat zich op minder dan 10 kilometer van de woning bevindt (Stichting Recreatie 2008b). Ook uit jaarlijks onderzoek (van 1997 – 2006) van Staatsbosbeheer blijkt dat mensen dichtbij huis en regelmatig recreëren. 55,4% van de bezoekers reist minder dan 30 minuten naar een Staatsbosbeheerterrein (Staatsbosbeheer, 2008).

De drie factoren die de omvang van de toekomstige vraag naar recreatief groen om te wandelen en te fietsen het sterkste bepalen, zijn de lange termijn trends: ontwikkeling in bevolkingsomvang, vergrijzing en klimaatverandering (Goossen, 2005; Stichting Recreatie 2008b). In de Randstad, waar de recreatiedruk nu hoog is, leidt dit tot een toename van de recreatievraag. In enkele regio's (o.a. Zuid-Limburg) zal de recreatievraag daarentegen in zijn geheel iets afnemen door de afname van de bevolking (Stichting Recreatie 2008b).

Groen en natuur moeten bereikbaar zijn. Zo hebben recreanten behoefte aan duidelijke en verkeersveilige entrees naar een gebied, bijvoorbeeld met een tunnel of brug exclusief voor wandelaars of fietsers of minimaal een verkeersveilige oversteek (DLG, 2008).

##### Kansen en dilemma's: groentekorten

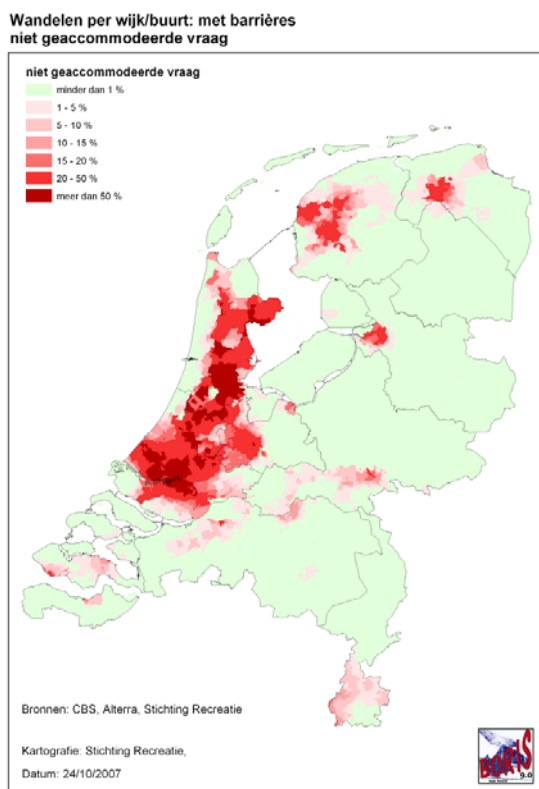
Het Kenniscentrum Recreatie en Alterra hebben vraag-aanbodmodellen ontwikkeld die de vraag, het aanbod en het eventuele tekort aan groene recreatieruimte berekenen. Ook kunnen deze modellen de gevolgen van bijvoorbeeld demografische ontwikkelingen en woningbouw op de recreatieruimte in de toekomst bepalen. Zowel het vraag-aanbodmodel van Alterra (AVANAR, Afstemming Vraag & Aanbod Natuur Als Recreatieruimte) als dat van het Kenniscentrum Recreatie (BRAM, Beleidsondersteunend Recreatie Analyse Model) laat zien dat er in verschillende (stedelijke) regio's een hoge recreatiedruk bestaat. De recreatiedruk is het hoogst in de Randstad (regio's Rotterdam-Den Haag, Amsterdam en in mindere mate Utrecht), de Brabantse Stedenband, het knooppunt Arnhem-Nijmegen en de Gelderse vallei, Zuid-Limburg, Twente, Groningen, Apeldoorn-Deventer en Zwolle (Stichting Recreatie, 2008g).

Volgens de vraag-aanbodmodellen van KIC en Alterra is in totaal 41.000 hectare nieuwe groene ruimte nodig voor wandelen en fietsen (Stichting Recreatie en Alterra, 2005d). In de Zuidvleugel ligt het groentekort voor wandelen op 40%, in 2025 op 30%. In de Noordvleugel liggen deze percentages van 30% en 23% (Stichting Recreatie 2008b).

Uit een tevredenheidsonderzoek van NBTC-NIPO in opdracht van de ANWB blijkt dat toename van de hoeveelheid groen in en dichtbij de stad de tevredenheid van Nederlanders verhoogt (ANWB, 2008). Uit onderzoek van het Kenniscentrum Recreatie (2008j) blijkt dat mensen die nu in gebieden wonen waarin rekenmodellen tekorten aan recreatiemogelijkheden laten zien, iets minder tevreden zijn over de recreatiemogelijkheden dan mensen in andere gebieden. Momenteel is de vraag naar recreatiemogelijkheden in en dicht bij de stad veel groter dan het aanbod. Door stadsuitbreidingen wordt de afstand tot het groen om de stad steeds groter. Zo verdwijnen groengebieden als volkstuinen en sportterreinen, uit de stad (De Niet en Kuiper (MNP), 2008; Stichting Recreatie en Alterra, 2005).

De bufferzones in de Randstad liggen daar waar de tekorten aan recreatiegroen in Nederland het grootst zijn. Voor deze bufferzones geldt een transformatieopgave naar recreatie. Het ministerie van LNV zal zich inspannen om 16.000 hectare recreatiegebied rond te steden in 2013 te hebben gerealiseerd.

**Figuur 4.1: Tekorten aan wandelmogelijkheden in het groen**



Bron: Kenniscentrum Recreatie

Landschap en groen vertegenwoordigen een economische waarde: “Wie geen aantrekkelijke leefomgeving heeft, beschikt niet over goede vestigingsvoorwaarden. Waar hoogopgeleide mensen niet willen wonen, zullen bedrijven zich niet vestigen” (Modder, bestuursvoorzitter Stadsregio Arnhem Nijmegen in Terra, 2006, in Van Golen, 2006). Dit signaal kan worden gezien in het licht van realisatie van de wenselijke kenniseconomie in

ons land. Volgens de creative class-theorie van de Amerikaan Richard Florida vestigen creatieve kenniswerkers zich in steden met een bepaald leefklimaat en voorzieningenniveau (met o.m. groen). Deze kenniswerkers trekken weer hoogwaardige kennisbedrijven aan. (Stichting Recreatie, 2005)

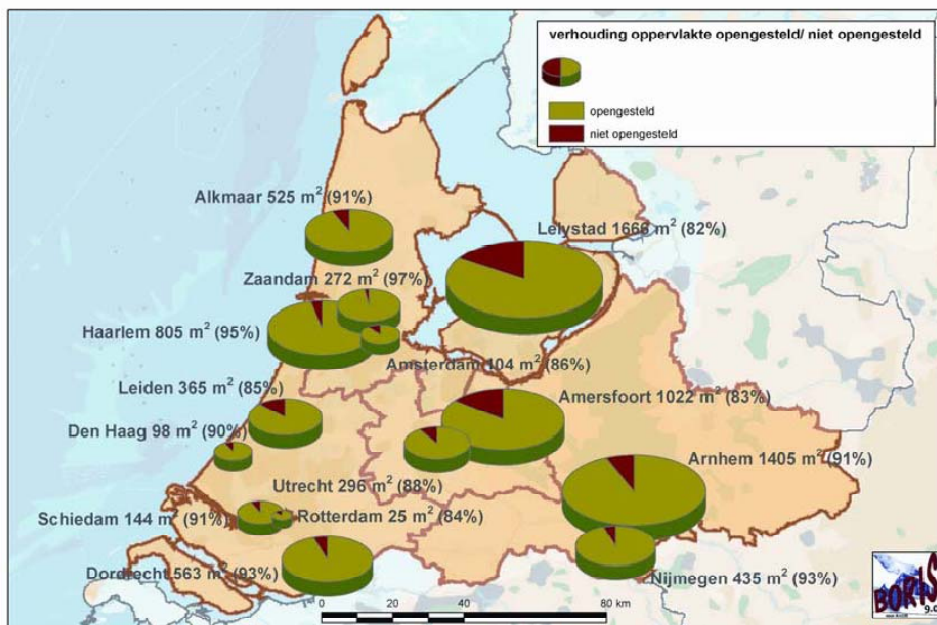
Er zijn globaal drie typen groen waar gerecreëerd kan worden: Natuur, agrarisch gebied en specifieke recreatiegebieden. Op elk van deze drie gaan we hierbij achtereenvolgens in.

### Kansen en dilemma's: opstelling natuur

Ongeveer 85% van de oppervlakte aan bos en natuur van particulieren, gemeenten, waterleidingbedrijven en de grote terreinbeheerders (Staatsbosbeheer, natuurmonumenten, Provinciale landschappen en Defensie) is opengesteld voor publiek. De opstelling is in het westen van het land het laagst met 75% (Stichting Recreatie, 2004a; Stichting Recreatie, 2005a).

Op stedelijk niveau scoren de G30 steden Zaandam, Haarlem, Nijmegen en Dordrecht met respectievelijk 97%, 95%, 93% en 93% aan opengestelde natuur goed. Hierbij is gekeken naar bos- en natuurterreinen binnen een straal van 10 kilometer vanaf de rand van de stad. Lelystad, Amersfoort en Rotterdam scoren hierop het slechtst (met resp. 82%, 83% en 84%). Bekijken we de opengestelde natuur per inwoner, dan scoren juist Lelystad en Amersfoort goed. De steden Rotterdam, Amsterdam, Den Haag en Utrecht hebben per inwoner relatief weinig oppervlakte aan opengestelde natuur. De G30 steden hebben gemiddeld 505 m<sup>2</sup> opengestelde natuur per inwoner, maar dit ligt in deze steden veel lager (Stichting Recreatie, 2005b).

Figuur 4.2: Opengestelde en afgesloten natuur rond de G30 in m<sup>2</sup>/inwoner [De omvang van de cirkel is een maat voor de hoeveelheid natuur].



Bron: Stichting Recreatie, 2005b

Waarom is er in het westen<sup>2</sup> van het land minder natuur en bos opengesteld dan in de rest van Nederland, terwijl hier de vraag (door het hoge inwonertal) hoog is? De oorzaak kan liggen bij het soort natuur en terreinen. Droge terreinen kennen een hogere mate van openstelling dan natte terreinen en bossen meer dan open terreinen (Stichting Recreatie, 2004a). Veel nieuwe natuur is natte natuur. Natte natuur is vaak kwetsbaar, waardoor men terughoudend is met recreatie. Daarnaast is het realiseren van recreatieve toegankelijkheid erg kostbaar in de natte natuur (DLG, 2008). Is er in het westen in verhouding meer natte natuur dan in de rest van het land?

In totaal is in Nederland 84% van de natuur (dit is 112.308 hectare) in handen van particulieren opengesteld. Ondanks dat het areaal afgesloten bos- en natuurterreinen van particulieren relatief klein is (16%, 21.679 hectare), is het aantal particulieren dat zijn terrein voor publiek heeft afgesloten relatief hoog (37%). Het zijn dus relatief kleine terreinen die zijn afgesloten voor publiek. Meer dan de helft van de particuliere eigenaren stelt hun terrein niet vrijwillig open. Oorzaken zijn het verlies van privacy en/of problemen met toezicht. De meerderheid van de eigenaren geeft aan overlast te ervaren van de openstelling, vooral door vervuiling en achterlaten van afval. Desondanks stellen eigenaren toch het terrein open voor de vergoeding of omdat mensen toch op het terrein komen, ook al is het afgesloten is. Uit cijfers blijkt ook dat er in 2004 in vergelijking met 1995 over twee keer zoveel hectare subsidie is aangevraagd. Het verhogen van de vergoeding of ondersteunen bij het houden van toezicht kan de openstelling nog meer bevorderen (Stichting Recreatie, 2005a).

Agrariërs zijn vooral in de nabijheid van steden terughoudend in het open stellen van hun grond voor recreanten. Er is angst voor een grote massa aan recreanten die hun privacy aantasten, zwerfvuil achterlaten, schade aanrichten, honden meebrengen die overlast veroorzaken of dierziektes overbrengen. De praktijk wijst uit dat agrariërs en anderen die hun grond hebben opengesteld over het algemeen zeer tevreden zijn en dat de overlast en schade zeer beperkt is (van Golen, 2006).

### **Kansen en dilemma's: toegankelijkheid landelijk gebied**

De recreatiemogelijkheden in het buitengebied zijn de laatste 50 jaar schaarser geworden door aanleg van autowegen, landinrichtingswerken en uitbreiding van dorpen en steden. In het buitengebied verdwenen door grote naoorlogse ruilverkavelingen kleinschalige structuren van onverharde wegen en paden. Dirk Sijmons, voormalig rijksadviseur voor het landschap, heeft het over verlies van 35.000 kilometer onverharde wandelpaden en wil dat een deel terugkomt. Op veel locaties wordt gewerkt aan herstel van historische routes zoals kerkpaden, schouwpaden, etc. In november 2005 deed toenmalig Minister Veerman van het ministerie van LNV tijdens een Kamerdebat over wandelen de toezegging dat er 1000 km aan wandelpaden over boerenland bij komt. Landbouwers krijgen per jaar voor de aanleg een vergoeding van 45 cent per strekkende meter. Veerman trok hier 300.000 euro voor uit onder voorwaarde dat de provincies voor eenzelfde bedrag meedoen. (van Golen, 2006). In 2006 is circa 130 kilometer van dergelijke 'boerenlandpaden' gerealiseerd en in 2007 lagen er voor ongeveer 125 km aan ideeën op tafel (website [www.boerenland.nl](http://www.boerenland.nl))

---

<sup>2</sup> In het westen van het land is 75% van de oppervlakte aan bos en natuur in eigendom van particulieren, gemeenten, waterleidingbedrijven en de terreinbeheerders opengesteld in vergelijking met het landelijke openstellingspercentage van 85%

Met name in het westen van het land vormen snel-, spoor en vaarwegen vaak barrières om vanuit de woonwijk het landelijk gebied te bereiken. Ook het feit dat veel stadsbewoners eerst door een onaantrekkelijke stadsrandzone komen alvorens zij het buitengebied bereiken, is een vorm van barrière.

### **Kansen en dilemma's: inrichting groengebieden**

Het Rijk heeft gepland om de komende jaren 16.000 ha nieuw recreatief groen te realiseren, met name in de nabijheid van de grote steden. Grote, intensief ingerichte groengebieden hebben een relatief hoge opvangcapaciteit en dragen daardoor sterker bij aan het verminderen van het tekort aan groen en recreatiemogelijkheden dan het beter ontsluiten van het agrarisch gebied. Bovendien bieden grootschalige groengebieden ook mogelijkheden voor andere activiteiten dan routegebonden activiteiten, zoals: zonnen, zwemmen, picknicken en het bezoeken van evenementen.

De inrichting van bestaande recreatiegebieden vraagt aandacht. Sommige van deze gebieden sluiten niet meer aan bij de wensen van deze tijd. In de discussie over nieuw te realiseren groengebieden speelt vaak de vraag: wat voor type gebieden moeten dit zijn? Parkachtige gebieden met een hoge opvangcapaciteit of een beter ontsloten agrarisch gebied? In de discussie over nieuwe metropolitane stadsparken zegt landschapsarchitect Adriaan Geuze in de Volkskrant dat hij bang is dat de parken ten koste gaan van de weidelandschappen: "Van bijvoorbeeld Spaarnwoude hebben ze destijds zo'n park gemaakt. Daarmee hebben ze de boel verziekt. Dat moeten ze vooral niet nog een keer doen." Hier kan tegenover worden gesteld dat Spaarnwoude jaarlijks wel 2,5 miljoen bezoekers trekt. Blijkbaar voorziet een dergelijk gebied dus wel in een behoefte. En met alleen weidelandschappen wordt het tekort aan groen niet opgelost.

De uitdaging is om nieuwe groengebieden te creëren waarin wordt ingespeeld op de recreatiewensen van nu en van de toekomst en waarin ook de landschappelijke waarden de nodige aandacht krijgen. Er lopen momenteel diverse onderzoekstrajecten op dit vlak, onder meer bij Alterra en bij het Kenniscentrum Recreatie.

## **4.1.2 Recreatiebedrijven en beschermde natuur**

### **Feiten en trends**

Recreanten vragen meer ruimte. Zo willen kampeersers meer luxe en wordt golfen steeds populairder. Campings hebben, met hetzelfde aantal plaatsen, in de toekomst duidelijk meer ruimte nodig. Een golfbaan van 18 holes beslaat minimaal 50 hectare en daarvan zijn er in de toekomst meer gewenst (Stichting Recreatie, 2004b). Het aantal golfdagtochten steeg tussen 1995/1996 en 2006/2007 met bijna 80% tot 6.7 miljoen (CBS, Statline). Nederland telde in 2004 ongeveer 170 banen, met de verwachting dat er jaarlijks gemiddeld zeven bij komen (Stichting Recreatie, 2004b).

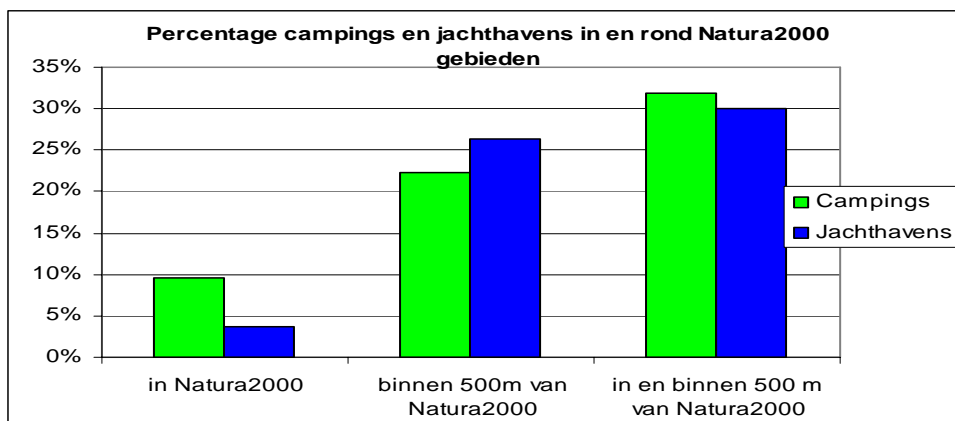
Volgens de behoefteberamingen uit de recreatie voorstudie voor de Vijfde Nota Ruimtelijke Ordening, is er de komende 25 jaar 9.000 tot 15.000 hectare ruimte extra nodig voor het toeristisch-recreatieve bedrijfsleven (Ministerie van VROM, 2002 in Stichting Recreatie, 2004b). Deze ruimte is vooral nodig voor de kampeersector omdat kampeersers meer ruimte en luxe eisen; maar ook andere verblijfsrecreatieterreinen vragen meer ruimte. Daarnaast zullen overheidsseisen, bijvoorbeeld ten aanzien van brandveiligheid, tot een extra ruimtevraag bij ondernemers leiden (Stichting Recreatie, 2004b).

### Kansen en dilemma's

Kampeer- en bungalowbedrijven en jachthavens hebben behoefte aan extra ruimte. Deels om te voldoen aan wettelijke eisen, deels omdat de klant om extra ruimte vraagt (grotere bungalows, ruimere standplaatsen, grotere bootlengte) en deels omdat een grotere capaciteit nodig is om als bedrijf rendabel te kunnen zijn. Dit is echter nog niet zo makkelijk te realiseren (Stichting Recreatie, 2004b). Een derde van de campings en jachthavens in Nederland ligt in en rond Natura2000-gebieden (zie figuur 4.3, Alterra, 2008).

In de kampeer- en bungalowsector hebben Gelderland, Utrecht, Flevoland en in iets mindere mate Brabant, relatief de meeste bedrijven met veel beschermd natuurgebied in de nabijheid. Zeeland, een belangrijke toeristische provincie, heeft relatief de minste bedrijven die door beschermd natuurgebied zijn omringd. In de jachthavenssector hebben Utrecht, Overijssel en Groningen relatief de meeste bedrijven die omringd worden door veel beschermd natuurgebied en daardoor extra aandacht vragen. Zeeland is een belangrijke watersportprovincie en heeft ook een flink aantal jachthavens dat speciale aandacht vraagt. De belangrijke watersportprovincie Friesland scoort relatief goed (Stichting Recreatie, 2004b).

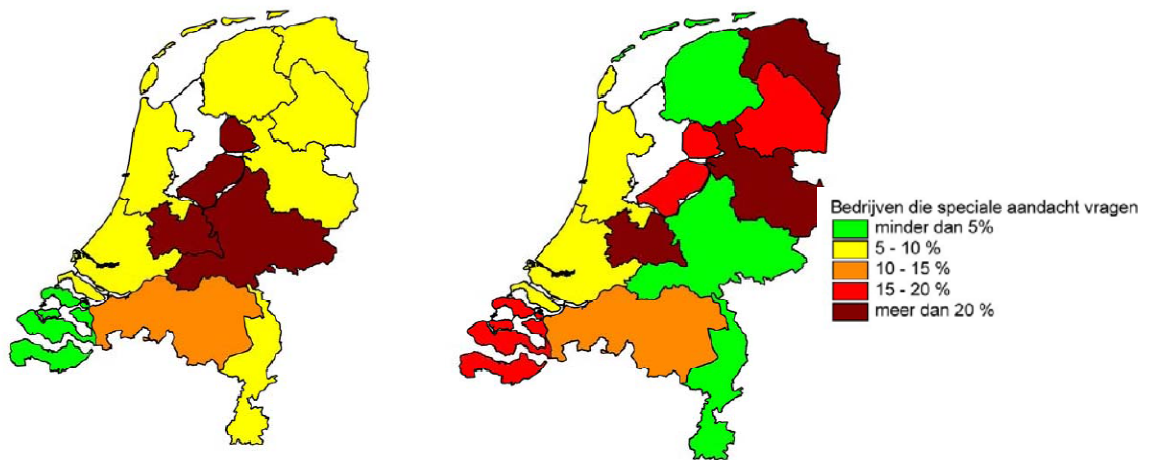
Figuur 4.3 Percentage campings en jachthavens in en rond Natura2000 gebieden



Bron: Alterra, 2008

Onbekend is hoe groot de ruimtebehoefte van de recreatiesector precies is. Onduidelijk is ook in welke mate bedrijven in hun groei en vernieuwing beperkt worden en welke economische gevolgen dit heeft (Stichting Recreatie, 2004b). De habitat-toets die verricht moet worden door ondernemers voor het opstarten van plannen en projecten in beschermde natuurgebieden, blijkt vaak vertraging op te leveren. De habitattoets kan een drempel vormen waardoor initiatieven achterwege blijven. Onderzoek naar vergunningaanvragen tussen 2000 en 2005 (Backes et al., 2007; Broekmeyer en Kistenkas, 2006) en jurisprudentieanalyse (Kistenkas en Kuindersma, 2005; Kistenkas en Kuindersma, 2008) wijst uit dat de habitat-toets in de meeste gevallen wel tot vergunningverlening leidt.

Figuur 4.4: Bedrijven die speciale aandacht vragen per provincie, binnen de kampeer- en bungalowsector (linker kaart) en binnen de sector jachthavens (rechter kaart)



Bron: Stichting Recreatie , 2004

## 4.2 Leefomgeving en landschapsvoorkeuren

### Feiten en trends

Nederlanders verwachten kwaliteit in de openbare ruimte. Het begrip leefomgevingkwaliteit is de laatste jaren sterk in opkomst (Goossen, 2005).

Mensen hebben een sterke voorkeur voor natuur. Natuurlijke omgevingen worden positiever beoordeeld dan stedelijke omgevingen (van den Berg e.a., 2003). Landschappelijke voorkeuren verschillen tussen recreanten. Bos is over het algemeen populair, net als halfopen kleinschalig landschap. Polders scoren minder hoog (DLG, 2008; Niet en Kuiper, 2008). Daarnaast blijken voorkeuren uiteen te lopen tussen parkachtige en verzorgde inrichting (klassieke recreatiegebieden) en natuurlijke en ruige recreatielandschappen (DLG, 2008).

Natuur is het favoriete decor voor wandelaars en fietsers. Fietsers houden van stilte, heide-, duin- en zandgebieden en toegankelijke natuurgebieden. Wandelaars vinden toegankelijkheid van natuurgebieden ook belangrijk. Bossen, heide-, zand-, en duingebieden zijn favoriet bij wandelaars. Meer dan de helft van de langere wandeltochten (> 2 uur) wordt in bos- en heidegebieden gemaakt. Afwisseling in het landschap is voor de wandelaar aantrekkelijk - meer dan voor fietsers - gezien hun lage bewegingssnelheid (Goossen e.a., 1997; Goossen, 2005). Fietsers en wandelaars hebben minder waardering voor akkers, weiden, glastuinbouwgebieden, aangelegde recreatiegebieden en storende elementen als drukke wegen, spoorlijnen en industrieterreinen (Goossen e.a., 1997).

### Kansen en dilemma's

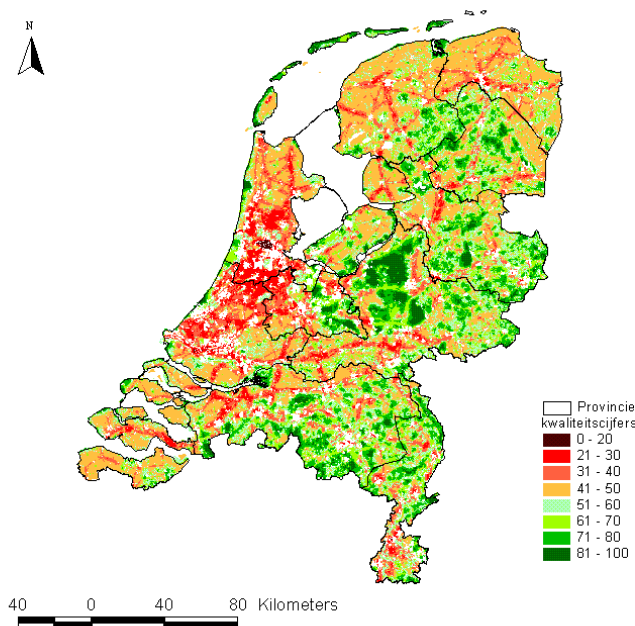
Recreatiegebieden worden door de Nederlanders vaak 'voorspelbaar' gevonden. Meer variatie in het terrein en 'onverwachte hoekjes' stelt men op prijs (ANWB, 2008). Staatsbosbeheer merkt ook een dalende trend in de mate van tevredenheid over haar

terreinen. De consument wordt steeds kritischer. Mensen zijn minder tevreden over de afwisseling van het landschap en de afwisseling van flora. De kleinere terreinen

(< 250 hectare) scoren minder goed op wandelmogelijkheden, gemarkeerde wandelpaden en fietspaden. De omvang van het gebied is zowel van invloed op het gedrag als op de tevredenheid (Staatsbosbeheer, 2008).

Voor wandelen en fietsen in het landelijk gebied zijn de kwaliteitsindicatoren: toegankelijkheid, bereikbaarheid, wandel- en fietsmogelijkheden, mate van stilte, landgebruik, reliëf en water van belang. Deze indicatoren zijn verwerkt in figuur 4.5. Uit de kaart is op te maken dat de recreatieve kwaliteit in het Westen lager is dan in het Oosten van het land (Goossen e.a., 1997 in Goossen, 2005). Ook uit de enquêtes op de website [www.daarmoetikzijn.nl](http://www.daarmoetikzijn.nl) van Alterra komt dit naar voren. 20% van de respondenten geeft een onvoldoende voor het landschap in hun eigen omgeving. Deze mensen wonen vooral in West-Nederland. De inwoners van Rotterdam en Amsterdam waarderen hun directe omgeving laag, met respectievelijk de cijfers 5,0 en 5,9 (Goossen, 2007).

**Figuur 4.5: Recreatieve kwaliteit van Nederland**



Bron: Goossen, 2005

De wensen van recreanten verschillen vaak aanzienlijk van de wensen van bewoners. Zo zijn (toekomstige) recreanten eerder voorstander van landschappelijke ingrepen richting bos of vernatting. Voor bewoners is, vanuit de verbondenheid met het huidige landschap, het versterken van de bestaande identiteit belangrijk. Bijvoorbeeld door het zichtbaar maken van verdwenen elementen uit de geschiedenis, zoals oude kerkepaden. Bij direct omwonenden speelt daarnaast het behoud van uitzicht mee. De bewoners zijn ook toekomstige recreanten. Het is van belang om zowel de belangen van direct omwonenden als de belangen van de overige recreanten mee te nemen. In de praktijk komt het voor dat



lokale belangen de boventoon voeren en het aanbod vooral daarop wordt afgestemd (DLG, 2008).

## 4.3 Ruimtelijke kwaliteit en identiteit

### Feiten en trends

Nederlanders willen kwaliteit in de openbare ruimte en zijn bang voor verrommeling als gevolg van verstedelijking en schaalvergroting in de landbouw.

Recreanten zijn op zoek naar kleinschalige persoonlijke belevenissen waarbij authenticiteit van belang is (NRIT, 2007). De interesse voor cultuurhistorie neemt daarnaast ook toe. Veel recreanten zijn geïnteresseerd in cultuurhistorische objecten (Menheer, 2008). Het beleefbaar maken en vermarkten van deze producten krijgt de laatste jaren steeds meer aandacht, zoals de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Kortom, recreanten zijn in het landschap op zoek naar authenticiteit, identiteit en cultuurhistorie.

### Kansen en dilemma's

Het Nederlandse landschap staat onder druk en de ruimtelijke kwaliteit van het landschap wordt bedreigd door schaalvergroting in de landbouwsector en opkomende verstedelijking. In grootschalige landbouwgebieden is geen ruimte voor kleine landschapselementen zoals houtwallen, die de recreanten juist zo waarderen. Daarnaast verminderen oprukkende steden de openheid van het platteland. Ruimte wordt geclaimd door meer woningen, maar ook door grotere woningen en de voorkeur om te wonen in stedelijke centra (dichtslibben open ruimten) en landelijk gebieden (verdwijnen open ruimte rond de dorpen en steden). Ook de infrastructuur breidt in de toekomst steeds meer uit. Voor 2020 komt er 3000 kilometer aan rijstrook bij. Hierdoor vermindert de bereikbaarheid van het landelijk gebied als gevolg van barrièrewerking. (Goossen, 2005; Janssen e.a., 2006; de Niet en Kuiper, 2008). Maar ook kleinschaliger ontwikkelingen en onachtzaamheid zorgen voor het verlies van natuurlijke en cultuurhistorische kwaliteiten, die sinds 1990 zijn afgenomen (de Niet en Kuiper, 2008).

Tegelijkertijd vormt het Nederlandse landschap een belangrijk onderdeel van het toeristisch-recreatieve product (de Niet en Kuiper, 2008). De ruimtelijke kwaliteit van de Nederlandse steden en het landelijke gebied zal deze eeuw ingrijpend veranderen door de ontwikkelingen in de sector vrije tijd en toerisme. De VROM-Raad ziet de ruimtelijke kwaliteit van de landschappen en de steden als toeristisch-recreatieve trekker en concurrentiemiddel op internationaal en regionaal niveau (VROM-Raad, 2006). Dit maakt vrije tijd en toerisme potentiële dragers van ruimtelijke kwaliteit. Die kansen worden niet vanzelf benut (VROM-Raad, 2006; Beckers, 2007). Op dit moment is er te weinig samenhang tussen het toeristisch-recreatieve aanbod en de regio: de binding met de regio ontbreekt.

De VROM-Raad roept daarom op tot het ontwikkelen van regionale (beeld)verhalen om de regio als toeristisch-recreatief product neer te zetten. Het toeristisch product is immers vooral een regionaal product. Enthousiasmerende beelden en verhalen over de toekomst van een regio moeten toeristisch-recreatieve ondernemers aanzetten tot investeringen (VROM-Raad, 2006). Ondernemers moeten meer verantwoordelijk worden voor hun omgeving. Nu vervult de overheid deze rol nog voornamelijk. Er moet meer gebieds- en ontwikkelingsgericht worden gedacht door de sector toerisme en recreatie. Wenselijk is dat er rondom regionale beeldmerken nieuwe platforms ontstaan, waarin de sector zich verbindt met zorg, wonen en kenniseconomie (Mommaas in: Luijten, 2006). Over 25 jaar kan Nederland dan een economisch sterke en internationaal georiënteerde toeristisch-

recreatieve sector hebben, die haar kracht vindt in regionale identiteiten en kwaliteiten (Beckers, 2007).

## 4.4 Plattelandstoerisme

### Feiten en trends

Het Nederlandse landelijk gebied is in beweging. Naast de landbouw vragen andere activiteiten en functies, zoals water en landschap, om een plaats in het buitengebied. Het landelijk gebied wordt ook steeds meer een aantrekkelijke plek voor de stedeling om te recreëren. De landbouw wordt geconfronteerd met ruimtedruk, internationale concurrentie en verminderde inkomenssteun. Mede daardoor gaan agrariërs op zoek naar nevenactiviteiten zoals overnachtingsmogelijkheden of stoppen zelfs helemaal met boeren (Stichting Recreatie, 2005c).

De Nederlander zoekt het platteland op vanwege rust en ruimte, gastvrijheid, historie, cultuur, folklore en kleinschaligheid (Stichting Recreatie, 2005c; Hofsink en Borgstein, 2001). De landbouw en de boeren worden als drager van het gebied gezien. De stedeling ervaart het landelijk gebied als een stuk natuur waarin boeren hun werk kunnen doen. (Hofsink en Borgstein, 2001; Borgstein en Kornmann, 2001). Er bestaat grote behoefte aan recreatiemogelijkheden in het agrarisch gebied, vooral voor wandelen (Ploeg e.a., 2000). De recreant is op zoek naar kleine voorzieningen, waarvan men gebruik kan maken als men wandelend of fietsend geniet van de rust en natuurlijke schoonheid (Hofsink en Borgstein, 2001). Wandelaars vinden het aantrekkelijk wanneer opengestelde paden over (de rand van) agrarische percelen onderdeel vormen van een route. Afzonderlijke routes moeten het liefst onderdeel zijn van een wandelnetwerk, omdat dit de keuzemogelijkheden voor wandelaars vergroot (Ploeg e.a., 2000).

Er is veel behoefte aan horecagelegenheden of bezoekerscentra om voor, na of tijdens een uitstapje even te verblijven. Voorzieningen zoals kinderboerderijen en heemtuinen worden vaak erg gewaardeerd (DLG, 2008).

Het jaarlijkse bezoekersaantal van agrotouristische dagrecreatievoorzieningen in Nederland wordt geschat op 10 miljoen, dat is slechts een klein deel van het totale aantal dagtochten van Nederlanders. De belangrijkste recreatieactiviteiten op het platteland zijn wandelen en fietsen. Deze vraag zal de komende jaren stijgen (Stichting Recreatie, 2005c).

14% van de binnenlandse overnachtingen in 2003 werd doorgebracht in een agrotouristische accommodatie, het merendeel op een boerencamping. De plattelandsbeleving, kleinschaligheid, persoonlijke aandacht en de prijs spreken de toeristen aan. In Nederland is het percentage buitenlandse gasten bij agrotouristische accommodaties met circa 6% (4,5 miljoen) gering (Stichting Recreatie, 2005c).

### Kansen en dilemma's

Volgens de Landbouwtellingen doet ongeveer 15% van de boerenbedrijven in 2003 aan verbreding, zoals agrotourisme of natuurbeheer. Dit percentage kan in werkelijkheid veel hoger liggen. Na verkoop aan huis van eigen boerderijproducten en caravanstalling, is agrotourisme (verblijfsaccommodaties) in omvang de derde vorm van bijverdienste voor boeren (CBS in Stichting Recreatie, 2005c). Er is op zo'n 4,5% van de Nederlandse boerderijen sprake van agrotouristische en recreatieve activiteiten; dit komt neer op circa 4000 bedrijven (Marktplan Adviesgroep, 2003 in Stichting Recreatie, 2005c). 2.500 boerenbedrijven verhuurden in 2003 verblijfsaccommodaties (ca 3% van de agrarische

bedrijven). Vergeleken met 1998 is dat meer dan een verdubbeling (CBS in Stichting Recreatie, 2005c).

Agrotoerisme is in Nederland nog relatief jong: in veel andere Europese landen is het al sterker ontwikkeld. Het kamperen bij de boer heeft zich vooral ontwikkeld in Zeeland. Concentraties van logiesaccommodaties zien we in het oosten en noorden van het land. Opvallend is dat er zeer weinig boerenbedrijven met een tweede tak in Limburg en Flevoland zijn (Stichting Recreatie, 2005c).

Agrotoerisme is vooral afhankelijk van een aantrekkelijk en goed toegankelijk landschap. Er zijn veel wegen in het Nederlandse landelijk gebied, maar het aanbod aan aantrekkelijke recreatieve infra- en routestructuren kan in veel gevallen meer aandacht en inspanning gebruiken. Het aanbod aan onverharde paden is in de vorige eeuw flink afgenomen en ook komen er steeds meer barrières. Dat geldt zeker ook voor routes vanuit de stad naar het landelijk gebied (Stichting Recreatie, 2005c).

## 4.5 Gezondheid

### Feiten en trends

Er komt steeds meer aandacht voor de fysieke en mentale gezondheid. De boodschap is: gezondheid is belangrijk. Gezonde voeding, beweging, maar ook onthaasting en welzijn winnen aan populariteit. Er wordt meer waarde gehecht aan de balans tussen privé en zakelijk (NRIT, 2007; Stichting Recreatie 2008c).

Zorgtoerisme is een groeimarkt. Er is een toenemende behoefte aan vakanties met zorgelementen. Het aantal mensen dat blijvend is aangewezen op zorg groeit in een snel tempo. Volgens het Sociaal en Cultureel Planbureau heeft nu al ongeveer 12% van de Nederlandse bevolking een matige of ernstige lichamelijke beperking (KvK,2007).

De helende werking van groen krijgt steeds meer maatschappelijke belangstelling. Groen in de leefomgeving kan bijdragen aan het oplossen van belangrijke gezondheidsproblemen als overgewicht (40% van de volwassenen en 31% van de kinderen), depressie en diabetes (Stichting Recreatie, 2008c). Deze zogenaamde welvaartsziekten worden steeds belangrijker en hebben te maken met de leefstijl. Hierbij neemt ook het belang van de (woon)omgeving als gezondheidsbeïnvloedende factor toe.

Onomstotelijk wetenschappelijk bewijs is er nog niet voor de relatie tussen groen en gezondheid, maar daar wordt aan gewerkt met het onderzoeksproject Vitamine G van het NIVEL en Alterra. Inmiddels zijn er wel genoeg aanwijzingen dat groen positieve effecten heeft op de mentale gezondheid van mensen, omdat het kan leiden tot vermindering van stress en aandachtsmoeheid. Daarnaast zijn er aanwijzingen dat groen in de woonomgeving kinderen stimuleert te bewegen, waardoor ze een kleinere kans hebben op overgewicht, hart- en vaatziekten en diabetes (Stichting Recreatie, 2008c). Het percentage kinderen met overgewicht is in wijken met groen circa 15% lager dan in vergelijkbare wijken zonder groen (Vreke, 2006).

### Kansen en dilemma's

De toenemende aandacht bij de mens voor lichamelijk welzijn, in combinatie met geestelijke rust heeft tot een groei van de wellnessbranche geleid. Het aantal bedrijven dat daarin actief is, zoals fitnesscentra, sauna's, solaría en kuuroorden, nam van 2001 tot 2006 met eenderde toe tot ruim 2.400 (CBS, 2007).

De vraag naar vakanties en accommodaties met zorgelementen in Nederland is groot, maar het aanbod hiervan is klein. De zorgvrager wil met anderen op vakantie en is daarom op zoek naar een accommodatie met gewone en aangepaste hotelkamers (NRIT 2007; KvK, 2007).

GGD's besteden steeds meer aandacht aan leefomgeving in hun gemeentelijke nota's. Sommige ziekenhuizen ontwikkelen tuinen waar patienten gebruik van kunnen maken. Een aantal zorgverzekeraars wil mensen aanzetten tot bewegen in het groen. Verder wordt er steeds meer onderzoek uitgevoerd naar de effecten van groen op gezondheid (Stichting Recreatie, 2008c). Er zijn nog heel veel vragen onbeantwoord die een rol kunnen spelen in het afstemmen van het 'groenaanbod' op de vraag, zoals:

- Leidt het 'vergroenen' van de (stedelijke) woonomgeving echt tot gezondheidswinst?
- Welke vorm van vergroenen (hoeveel en type groen, structuur en inrichting & beheer) is dan voor welk bevolkingssegment het meest effectief?
- Is er sprake van een eerlijke verdeling van het openbare groen, of zijn bepaalde bevolkingssegmenten systematisch in het nadeel als het gaat om de nabijheid van en toegang tot openbaar groen?

## 4.6 Sport

### Feiten en trends

Na een daling in de sportdeelname in de jaren negentig (vooral bij de team- en duosporten), is er in de eerste jaren van het nieuwe millennium sprake van een stijging in sportdeelname. 69% van de bevolking sport anno 2003. Als daarbij ook de deelname aan sport tijdens vakanties wordt meegenomen, dan valt de sportdeelname nog enkele procentpunten hoger uit. Individueel beoefenbare sporten als golf,

wielrennen, joggen en wandelsport zijn populairder geworden (Breedveld en Tiessen-Raaphorst, 2006b; Stichting Recreatie en Alterra, 2005d). Vooral golf is één van de snelst groeiende sporten van Nederland. Het aantal geregistreerde golfers is toegenomen van 63.000 in het begin van de jaren negentig tot 265.000 in 2006. Het totale aantal golfers ligt waarschijnlijk nog hoger omdat niet elke golfer bij een vereniging is aangesloten (de Niet en Kuiper, 2008). Ook teamsporten als hockey en voetbal worden weer vaker beoefend. Het aantal typen sport is de laatste jaren toegenomen (Breedveld en Tiessen-Raaphorst, 2006b; Stichting Recreatie en Alterra, 2005d).

Naast de deelname aan sport is ook de hoeveelheid tijd die besteed wordt aan sport gestegen van gemiddeld 1,2 uur in 2000 naar 1,6 uur in de week in 2005 (Breedveld e.a., 2006a).

**Tabel 4.1: Sportdeelname bevolking 6-79 jaar in %**

Jaar	Sportdeelname (excl. wandelen en fietsen)	Sportdeelname (incl. wandelen en fietsen)
1979	53%	
1983	59%	
1987	59%	
1991	63%	
1995	64%	
1999	65%	
2003	69%	73%

Bron: Breedveld en Tiessen-Raaphorst, 2006b

### Kansen en dilemma's

Het aantal sportaccommodaties gaat niet gelijk op met de groei van het aantal sporters. In de steden is ruimte schaars en zijn alleen fitnesscentra nog goed vertegenwoordigd (Breedveld en Tiessen-Raaphorst, 2006b); NRIT, 2007). Veel sportaccommodaties verdwijnen uit de stad naar de gemeentelijke periferie. Terwijl sporten dicht bij huis juist gemakkelijk is in te passen in het dagelijkse leven en goed is voor het milieu (Stichting Recreatie en Alterra, 2005d).

Nederland heeft 31.000 hectare aan ruimte voor sport (cijfer uit 2005). Tot 2020 is er in kwantitatieve zin 9.000 hectare extra ruimte nodig (berekend voor de 28 belangrijkste accommodatiegebonden sporten)<sup>3</sup>. Tot 2020 zal het aantal veld- en binnensporters ieder met 8% groeien, vooral hockey, atletiek, petanque en tennis. Voor veldsporten is tot 2020 geen extra ruimte nodig. Er komt eerder ruimte vrij door de toename aan kunstgrasvelden omdat daar trainingen en wedstrijden op kunnen plaatsvinden. Er is tot 2020 wel 13 hectare aan sporthallen nodig, dit zijn 425 sporthallen die het huidige tekort van 360 hallen zullen oplossen. Het aantal buitensporters zal tot 2020 met 18% toenemen. Vooral het aantal golfers, ruiters en motorcrossers zal stijgen. Er is 9.385 hectare aan extra ruimte nodig voor buitensporters. Het ruimtegebruik per buitensporter is hoog, doordat voorzieningen veel ruimte in beslag nemen (Stichting Recreatie en Alterra, 2005d). Golfen en paardrijden hebben een grote invloed op het landschap door de aanleg van golfterreinen, maneges, paardenbakken en de bijbehorende voorzieningen. De afgelopen tien jaar is er 640 nieuwe maneges gevestigd. In totaal zijn er nu 1.220 maneges in Nederland. Het aantal golfterreinen is tussen 1990 en 2006 toegenomen van circa 100 naar 179. Met de toename van golfterreinen is ook het totale areaal golfterrein toegenomen tot circa 7.500 hectare (de Niet en Kuiper, 2008).

Daarnaast vinden diverse sporten in de openbare ruimte (wegen, bossen, natuurterreinen) plaats zonder accommodatie. In Nederland is er 41.000 hectare nieuwe groene ruimte nodig voor wandelen en fietsen. De deelname aan recreatief wandelen en fietsen is veel groter dan die aan (georganiseerde) wandel- en fietssport (Stichting Recreatie en Alterra, 2005d).

<sup>3</sup> De cijfers zijn gebaseerd op onderzoek door het Kenniscentrum Recreatie en Alterra in opdracht van het NOC\*NSF. Er is een tekorten analyse gemaakt van velden, vloeren, banen en baden. Uitgaande van spelregels en sporttechnische eisen, is een systematisch stelsel van deelgegevens gemaakt, zoals omvang en (bespeling)capaciteit van vloeren en velden, omvang van teams en piekbelasting op training- en wedstrijdmomenten in de weekends. Zo zijn de kentallen voor de ruimtebehoefte per sporter bepaald.

## 4.7 Milieu en duurzaamheid

### Feiten en trends

De aandacht voor duurzaamheid is de laatste jaren gegroeid, ook in relatie tot toerisme. Daarbij gaat het om het consumeren en produceren van toeristische producten en dienstverlening waarbij rekening wordt gehouden met economische, ecologische en sociaal-culturele belangen. Duurzame initiatieven staan steeds meer in de belangstelling, ook op het gebied van recreatie en toerisme. De aandacht voor natuur en milieu is ook terug te vinden in de toenemende belangstelling voor natuurkamperen (NRIT, 2007).

Er is een groeiende groep maatschappijkritische consumenten die bewuster willen leven, consumeren en wonen. Deze Cultural Creative's (term afkomstig uit de Verenigde Staten) of de prosumers streven naar een betere leefomgeving. Dit is de nieuwe bewuste consument die niet alleen afwacht maar ook actief handelt. Bewust consumeren is belangrijk voor de consument. Groene ecologische biologische producten zijn tegenwoordig hip. In Nederland behoort ongeveer 15% van de mensen boven de 18 jaar tot deze groep. Deze recreant is op zoek naar authenticiteit en is gericht op het minimaliseren van het energieverbruik en het gebruik van nieuwe milieuvriendelijke hulpbronnen (Goossen, 2005; NRIT, 2007; NRIT, 2008).

### Kansen en dilemma's

Het begrip duurzaamheid wordt beschreven met de indeling van 3 p's, namelijk people (sociaal-cultureel), planet (ecologie) en profit (economie). In Nederland wordt bij duurzaam toerisme en recreatie vooral aandacht besteed aan het milieuaspect (Stichting Recreatie, 2006b).

Voorbeelden van duurzame initiatieven op het gebied van toerisme in Nederland zijn onder andere het milieukeurmerk voor strandpaviljoens aan het Noordzeestrand en het klimaatneutraal georganiseerde popfestival Concert at SEA (NRIT, 2007). Accommodatiehouders, watersportondernemers en reisorganisaties besteden aandacht aan bedrijfsinterne milieuzorg. De milieubarometer en de blauwe vlag zijn hier voorbeelden van. Daarnaast zijn er in de afgelopen jaren verschillende initiatieven ontwikkeld met alternatief vervoer voor de auto, zoals groene haltes en groene taxi's. Het beleidsthema recreatie dichtbij huis moet er voor zorgen dat er voldoende recreatiemogelijkheden in de directe woonomgeving zijn, zodat het recreatieverkeer vermindert. Het besef dat het gaat om een ruimtelijk probleem en om het leveren van een totaal product in een aantrekkelijke omgeving, komt steeds vaker terug bij diverse initiatieven (Stichting Recreatie, 2006b).

De vraag in hoeverre consumenten duurzaamheid meenemen bij hun vakantiekeuze is een terugkerend onderwerp. Uit verschillende onderzoeken blijkt dat consumenten niet direct voor duurzaamheid kiezen, maar vooral op zoek zijn naar een goede prijs-kwaliteitsverhouding. Op dit moment hebben keurmerken daardoor nog maar een beperkte invloed op het vakantiekeuzeprocess. De grote diversiteit aan keurmerken draagt daar overigens ook niet aan bij; er zijn daarom al initiatieven genomen om het aantal keurmerken te stroomlijnen. Daarnaast is sprake van veel parallelle initiatieven waarvan niet altijd duidelijk is of het gewenste resultaat wordt bereikt (Stichting Recreatie, 2006b).

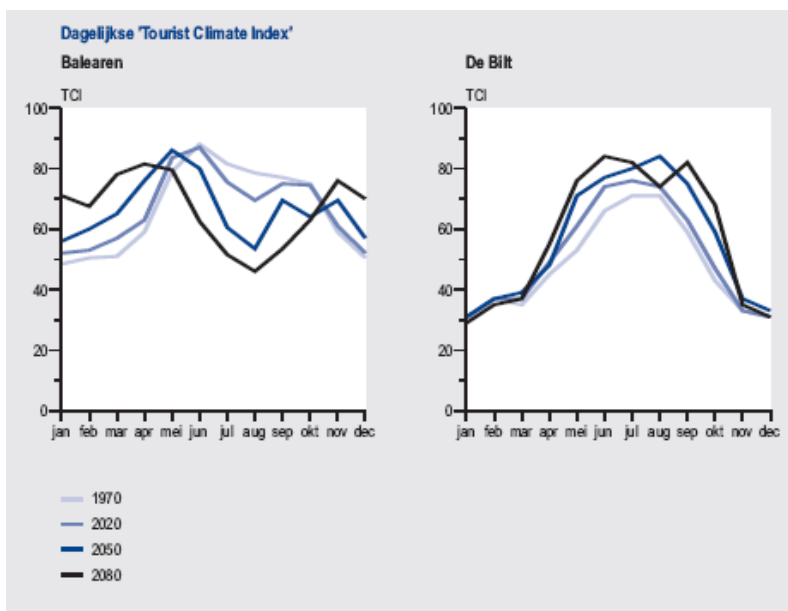
## 4.8 Klimaatverandering

### Feiten en trends

De gevolgen van de klimaatverandering worden steeds zichtbaarder. Sinds 1900 is de temperatuur in Nederland met 1,2 °C gestegen en de hoeveelheid neerslag met 18% (KNMI in Stichting Recreatie 2008a). In Nederland krijgen de winters waarschijnlijk meer neerslag en worden de zomers vermoedelijk droger (de Niet en Kuiper, 2008). Deze weersveranderingen hebben grote gevolgen voor recreatie en toerisme. Toch is er maar weinig bekend over die gevolgen. Ze zijn moeilijk te voorspellen en concrete feiten en cijfers ontbreken. Voor de rol van toerisme als veroorzaker van klimaatverandering is wel veel aandacht (Stichting Recreatie, 2008a). Geschat wordt dat ongeveer 5% van de wereldwijde antropogene CO<sub>2</sub> uitstoot door de toeristische sector wordt veroorzaakt. Ongeveer 75% van de CO<sub>2</sub> uitstoot die wordt toegeschreven aan het toerisme wordt veroorzaakt door vervoer (vliegverkeer en wegtransport, WTO in Stichting Recreatie, 2008a).

De zone met een optimaal klimaat voor toerisme schuift op naar het Noorden. Nederlandse zomers zullen warmer en droger worden en langer duren. Hierdoor zal de aantrekkelijkheid van Nederland als vakantiebestemming toenemen. De vraag naar binnenlands toerisme zal in Nederland met 5% toenemen voor iedere graad temperatuurstijging. De kustzone zal hier in dit scenario het meeste van profiteren (Stichting Recreatie, 2008a).

Figuur 4.6: De ontwikkeling van de Tourist Climate Index (temperatuur, luchtvochtigheid, zon, regen en wind, een score boven 70 is zeer goed) van de Balearen en de Bilt.



Bron: MNP, 2008 in Stichting Recreatie 2008a

### **Kansen en dilemma's**

Klimaatverandering heeft op twee manieren gevolgen voor toerisme:

- Verandering in weersomstandigheden zowel in de woonomgeving als op de bestemming, heeft invloed op de bestemmingskeuze.
- Weersverandering leidt tot een verandering van de (landschappelijke) kenmerken van bestemmingen.

De ruimtelijke inrichting van de gebieden die aantrekkelijk zijn voor recreatie en toerisme verandert ten gevolge van klimaatverandering. Zo zal een zeespiegelstijging leiden tot meer afslag van de stranden en de duinen. Adaptatieplannen voor klimaatverandering zijn ook van invloed op de ruimtelijke inrichting van ons land, zoals het aanleggen van geulen naast rivieren, het ontwikkelen van bergingsgebieden en het opspuiten van strand. In een aantal adaptatieplannen krijgt het versterken van recreatie en toerisme aandacht (Stichting Recreatie, 2008a; de Niet en Kuiper, 2008).

Veel recreatieactiviteiten spelen buiten af en zijn daarom uitermate weergevoelig. Recreatiegedrag verandert als het weer verandert. De zomer blijft het belangrijkste toerisme en recreatie seizoen, maar gaat veel langer duren (Stichting Recreatie, 2008a; de Niet en Kuiper, 2008). Langere en drogere zomers verlengen het seizoen voor watersport, zwemmen, vissen, wandelen en fietsen. Temperatuurstijging in het voor- en najaar maakt deze seizoenen ook aantrekkelijker voor wandelen en fietsen. Van alle buitensporten zal de watersport waarschijnlijk het meest te maken krijgen met de gevolgen van klimaatverandering vanwege de invloed op waterwegen en reservoirs. Bij zwemmen neemt het gevaar van afnemende waterkwaliteit en -kwantiteit toe. Bij het vissen kan een stijgende watertemperatuur er voor zorgen dat de omstandigheden voor bepaalde vissen ongunstiger, maar voor andere juist gunstiger worden (Stichting Recreatie, 2008a).

Verwacht wordt dat klimaatverandering een economisch positief effect zal hebben op recreatie en toerisme in Nederland. In een extreem droog jaar neemt het aantal dagtochten met 40% toe ten opzichte van een gemiddeld jaar, terwijl door een slechtere waterkwaliteit het aantal dagtochten slechts met circa 4% afneemt (de Niet en Kuiper, 2008).

## **4.9 Vrije tijd en leisure**

### **Feiten en trends**

Hoewel de vrije tijd afneemt, onderneemt de Nederlander steeds meer vrijetijdsactiviteiten. De schaarse vrije tijd moet zo optimaal mogelijk worden ingevuld. Volgens het nieuwe dagtochtenonderzoek van het CBS (2007-2007) zijn er in Nederland 906,6 miljoen dagtochten van minimaal 2 uur ondernomen. Het CVTO richt zich op de vrijetijdsactiviteiten die minimaal 1 uur duren. Hieruit blijkt dat Nederlanders het afgelopen jaar ruim 4 miljard vrijetijdsactiviteiten buiten de eigen woning hebben ondernomen (CVTO, april 2006 – maart 2007).

Funshoppen in de binnenstad is de laatste jaren een steeds belangrijkere vrijetijdsactiviteit geworden. Winkelen voor het plezier staat op een tweede plaats in de lijst van vrijetijdsactiviteiten (tabel 3.2). Nederlanders willen veel beleven in korte tijd en zijn op zoek naar nieuwe activiteiten en belevenissen naast het traditionele wandelen en fietsen.



### **Kansen en dilemma's**

Diversificatie en vernieuwing zijn erg belangrijk om in te kunnen spelen op het zappedrag van de recreant (RECRON, 2008). Leisurevoorzieningen spelen hierop in en bieden vaak een bekende vrijetijdsactiviteit in een nieuw jasje. Het is een verassend concept door de onverwachte mix van 'activiteit' en 'locatie' en de deelnemers gaan in de eerste plaats voor de 'belevens' (Stichting Recreatie, 2007a).

Voorbeelden van leisurevoorzieningen zijn evenementen, megabioscopen, meubelboulevards, attractieparken, concerten, ski- of kartbanen. Steeds vaker worden activiteiten gecombineerd aangeboden. Iedere gemeente strijdt om de gunst van de consument en profileert zich met een specifiek imago, bijvoorbeeld Rotterdam Evenementenstad, Heerenveen Sportstad of Beleef Breda! (Stichting Recreatie, 2007a).

Deze vrijetijdsvoorzieningen als mooie landmarks zijn niet alleen goed voor de identiteit van de gemeente, regio of provincie, het levert daarnaast ook geld en werkgelegenheid op. Regie is belangrijk, want de keerzijde van deze ontwikkelingen is onrendabele initiatieven, lelijke gebouwen, parkeeroverlast en files. De leisurecomplexen tot nu toe her en der in het land dragen niet of nauwelijks bij aan de ruimtelijke kwaliteit, terwijl ze deze in theorie zouden kunnen verbeteren. Een taak en omslag in denken waar de VROM-Raad toe oproept in het advies Groeten uit Holland. Leisurevoorzieningen worden steeds meer een drager van de hedendaagse maatschappij. Ze kunnen zorgen voor het behoud van een cultuurhistorisch pand, de leefbaarheid in kleine kernen terugbrengen of achteruitgaande landbouw vervangen. Tegelijkertijd is aandacht voor de bestaande voorzieningen wenselijk. Die mogen door nieuwe leisurevoorzieningen niet in de knel komen (Stichting Recreatie, 2007b).

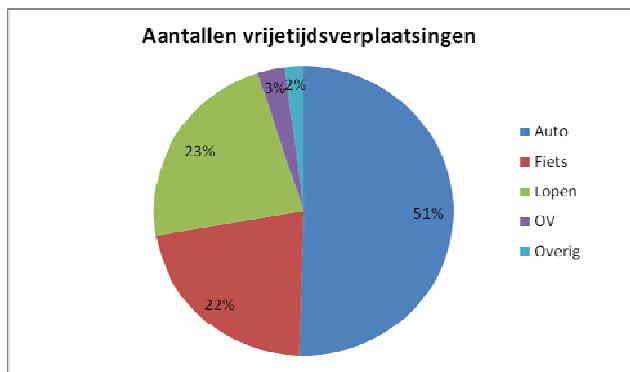
## **4.10 Recreatiemobiliteit**

### **Feiten en trends**

Vrije tijd, sociale en recreatie activiteiten zijn de belangrijkste reden van mobiliteit met 38% van alle verplaatsingen en 44% van alle afgelegde kilometers. Voor vrije tijd is men vaker onderweg dan voor woon-werkverkeer (17% van alle verplaatsingen en 25% van alle kilometers). Binnen de vrijetijds mobiliteit komt recreatie met 20% op de tweede plaats (na familiebezoek met 39%). De absolute omvang van de vrijetijds mobiliteit zal de komende decennia toenemen. Meer uiteenlopende bestemmingen worden bezocht waarbij vaker de auto wordt gebruikt (Harms, 2006).

De auto is met 50% van de verplaatsingen het meest gebruikte vervoermiddel in de vrije tijd, gevolgd door fietsen en lopen (resp. 22% en 23%) (Harms, 2006).

**Figuur 4.7: Aantallen vrijetijdsverplaatsingen per persoon per dag**



Bron: Harms, 2006

Meer dan de helft van alle vrijetijdsverplaatsingen vindt binnen 5 kilometer van het herkomstadres plaats. Bij recreatie activiteiten geldt dit zelfs voor 7 op de 10 verplaatsingen. De meeste vrijetijdsverplaatsingen vinden in het weekend plaats. De zondag is de meest populaire dag (25%). In de toekomst worden verschuivingen verwacht in het tijdstip waarop de vrijetijdsverplaatsingen worden gemaakt. Nederlanders zullen op meer verschillende momenten onderweg zijn, ook op ochtenden in het weekend en ook overdag doordeweeks. In de periode 1985-2003 zijn de tijdstippen waarop men voor vrijetijdsdoeleinden onderweg grotendeels gelijk gebleven. In de komende decennia kan de vergrijzing van de bevolking mogelijk wel voor veranderingen zorgen. Actieve ouderen niet beperkt door verplichte activiteiten bepalen zelf wanneer zij onderweg willen zijn (Harms, 2006).

### **Kansen en dilemma's**

Recreëren in het landelijk gebied wordt steeds populairder. Door deze toenemende vraag ontstaan er grotere bezoekerstromen waarbij de bereikbaarheid van het landelijk gebied in het gedrang komt. Steeds vaker ontstaan er onveilige situaties, verkeersopstoppingen en parkeerproblemen (Stichting Recreatie 2006c).

Daarnaast spelen er problemen rond de bereikbaarheid van leisurevoorzieningen, attracties en evenementen. Steeds meer grootschalige (multifunctionele) leisurecomplexen ontstaan op de rand van stad/land dicht bij de snelweg. Het voorkomen van bereikbaarheidsproblemen als parkeeroverlast en files is nog altijd een uitdaging (Stichting Recreatie 2006c).

Het is van belang dat de recreatie- en verkeerssector samenwerken. Hierdoor kunnen verkeerstechnische maatregelen worden genomen gebaseerd op de motieven en gedrag van de recreant. Voorbeelden van maatregelen zijn natuurtransferia waar parkeerplaats, startpunt van wandel- en fietsroutes, busverbindingen, treinstation en horeca bij elkaar komen (Stichting Recreatie 2006c).

## **4.11 Water**

62% van de Nederlanders onderneemt minstens één keer per jaar een waterrecreatie gerelateerde activiteit. 3% van de ondernomen dagtochten komt voor rekening van waterrecreatie (121 miljoen, CVTO, 2005). Onder waterrecreatie verstaan we activiteiten aan, op en in het water. Tabel 4.3 laat de meest voorkomende vormen van waterrecreatie zien.

Tabel 4.2: Waterrecreatiedagtochten volgens het CVTO

Activiteit	Aantal activiteiten x1000	%van totaal
Vissen	22.793	19%
varen met motorboot/jacht	13.264	11%
Zeilen	4.480	4%
Roeien	3.726	3%
Kanoën	3.056	3%
Surfen	1.439	1%
recreëren op strand bij zee	46.877	39%
recreëren op strand bij meer	25.303	21%
Totaal	120.938	100%

Bron: CVTO 2005

#### 4.11.1 Waterrecreatie

##### Feiten en trends

In de waterrecreatiesector is een aantal trends waar te nemen:

- Sportdeelname en dus ook deelname aan waterrecreatievormen als zeilen, kanoën en roeien neemt toe in Nederland.
- Watersportvakanties zijn in trek.
- De lengte van bootvakanties wordt korter, terwijl het voorseizoen langer wordt.
- Toenemende participatie van vitale ouderen, terwijl jongeren minder belangstelling hebben voor watersport.
- Toenemende behoefte aan luxe en gemak.
- Toename van boot- en kanotochten in natuurgebieden.
- Meer aandacht voor milieu (fluisterboten).
- Toenemende vraag naar vaartochten op maat.

De watersportsector groeit. De bezettingsgraad van jachthavens liet een stijgende trend zien van 76% in 1997 naar 82% in 2003. Voor de periode na 2003 zijn geen cijfers beschikbaar. Het aantal vast verhuurde ligplaatsen wint terrein ten opzichte van de passantenplaatsen. Ook het totale aantal watersportclubs en leden is gegroeid, waarbij de grootste groei in de kano- en roeiclubs te zien is (CBS, 2007 in Stichting Recreatie 2008e).

48% van de Nederlandse bevolking ouder dan 16 jaar heeft in 2002 tijdens dagtochten of vakanties waterrecreatieactiviteiten beoefend (TRN, 2002). De meeste watersporters komen uit de provincies Noord- en Zuid-Holland. Watersportactiviteiten zijn veelal van korte duur (1-2 uur, Stichting Recreatie 2008e). De kust en het merengebied trekken samen 20% van alle buitenlandse toeristen. Van de buitenlandse toeristen zijn het de Duitsers die de meeste watersportactiviteiten ondernemen. 27% van de Duitsers komt voor het strand naar Nederland en 8% voor andere watersportactiviteiten (NBTC, 2006).

##### Kansen en dilemma's

Waterrecreatie is een belangrijke economische sector. De totale uitgaven van Nederlandse waterrecreanten tijdens dagtochten worden geschat op 612 miljoen euro per jaar. Dit is ongeveer 7% van de totale bestedingen van Nederlanders tijdens dagtochten (8,6 miljard euro, TRN, 2002). Het aantal watersportondernemingen is berekend op 4.100, de

werkgelegenheid op 17.000 fte's en de directe omzet van de watersportindustrie op 1,76 miljard euro (Ecorys, 2005 in Stichting Recreatie 2008e).

Nederland beschikt over een uitgebreid en gevarieerd aanbod van voorzieningen voor waterrecreatie. Het netwerk van waterwegen, meren en plassen in zowel het stedelijke als het landelijke gebied is uniek in Europa. Er is een uitgebreide recreatieve infrastructuur beschikbaar voor verschillende activiteiten als varen, zeilen, surfen, zwemmen, kanoën, fietsen, etc. De Waddenzee, IJsselmeer, Friese meren en het Deltagebied zijn belangrijke watersportgebieden in Nederland (Stichting Recreatie 2008e). Echter, de kwaliteit van de infrastructuur voor waterrecreatie en de kwaliteit van de voorzieningen staan onder druk. Barrièrewerking bedreigt de recreatieve infrastructuur en de verbindingen tussen stad en land (o.a. afdamming van kanalen). Ook kan wet- en regelgeving (bijvoorbeeld Natura 2000, KRW) nieuwe initiatieven belemmeren (Stichting Recreatie 2008e).

Doordat klimaatverandering een stijging van de temperatuur met zich meebrengt in Nederland, kan het beoefenen van waterrecreatie aantrekkelijker worden. Het is niet zo dat klimaatverandering automatisch leidt tot een gunstiger situatie voor recreatie en toerisme in ons land. Klimaatverandering brengt kansen met zich mee, maar de aard en omvang hiervan is sterk afhankelijk van de invulling van adaptatieplannen. Recreatie kan van adaptatieplannen profiteren, bijvoorbeeld als er nieuwe waterrecreatie voorzieningen worden gecreëerd of als het landschap mooier wordt. Recreatie kan echter ook nadelige gevolgen van adaptatieplannen ondervinden, bijvoorbeeld als bij de aanleg van natte natuur onvoldoende rekening wordt gehouden met recreatieve toegankelijkheid of als kunstwerken worden ingezet om het rivierengebied te beschermen (Stichting Recreatie 2008e).

Tot slot bestaat er hinder onder waterrecreanten. Roeiers ondervinden last van beroeps- en de gemotoriseerde recreatievaart. Waterrecreanten vinden dat er te snel gevaren wordt, vooral door motorboten (Stichting Recreatie 2008e).

#### **4.11.2 Recreatief medegebruik waterschapsterreinen**

##### **Feiten en trends**

De waterkant is een aantrekkelijke plek om te recreëren; zowel voor routegebonden recreatie als voor stationaire recreatie. Het openstellen van waterschapsterreinen staat hierdoor volop in de politieke belangstelling (Stichting Recreatie, 2008d).

##### **Kansen en dilemma's**

Wandelen is de meest voorkomende vorm van recreatief medegebruik op waterschapsterreinen. Veel waterschappen worstelen met hun beleid ten aanzien van wandelen. Uit onderzoek blijkt dat waterschappen positief staan tegenover recreatief medegebruik. Echter, de taken van het waterschap zijn beperkt tot de waterstaatszorg en recreatief medegebruik hoort daar officieel niet bij. Elk waterschap besluit voor zichzelf op welke manier het hiermee omgaat. Bij het merendeel van de waterschappen krijgt recreatief medegebruik steeds meer aandacht. Bestuurders van waterschappen zien de positieve effecten steeds vaker, zoals het creëren van draagvlak bij burgers. Er zijn echter ook waterschappen die nog weinig aandacht hebben voor recreatief medegebruik van terreinen (Stichting Recreatie, 2008d conceptrapport). Deze liggen vaak in het Westen van Nederland, waar de recreatiedruk hoog is. In het Oosten van het land zijn meer schouwpaden te vinden dan in het Westen. Dit maakt wandelen langs een waterloop daar ook mogelijk (Karthaus, 2002).

Waterschappen hebben waterlopen in beheer, maar lang niet altijd de onderhoudspaden die er langslopen. Het toestaan van wandelaars op die strook grond, moet in overleg met de eigenaar. Grondeigenaren staan hier niet altijd positief tegenover. Ook als het waterschap het onderhoudspad zelf bezit, kan het te maken krijgen met bezwaren van de aangrenzende grondeigenaren. Bij sommige waterschappen heerst de angst voor aansprakelijkheid. In de praktijk wordt er zelden een claim ingediend (Stichting Recreatie, 2008d conceptrapport).

## 4.12 Recreatief paardrijden

### Feiten en trends

Paarden drukken een steeds groter stempel op het Nederlandse landschap. De geschatte omvang van het aantal paarden en pony's in Nederland ligt tussen de 300.000 en 500.000 (LEI, 2007). Het aantal paarden is de laatste tien jaar aanzienlijk toegenomen. Steeds meer agrariërs hebben de paardenhouderij als neventak ontwikkeld. Vooral in de zandgebieden waar de agrarische sector relatief sterk onder druk staat (Stichting Recreatie 2008f).

Paardrijden behoort tot de snelst groeiende recreatie activiteiten (de Niet en Kuiper, 2008). In 2001 waren er 392.700 mensen van 8 jaar en ouder die de paardensport actief (minimaal vier keer in het jaar) beoefenden, in 2006 was dat aantal gestegen tot 456.000. Hiervan kan 80% worden aangemerkt als recreatieruiters, die gezamenlijk jaarlijks 17 miljoen buitenritten maken (Stichting Recreatie 2008f). Het absolute aantal paardensporters is het grootst in de provincie Zuid-Holland met meer dan 75.000 (62%). Ook in de provincies Noord-Holland (50.000-75.000, 73%), Noord-Brabant (50.000-75.000, 86%) en Gelderland (50.000-75.000, 27%) beoefenen veel mensen de paardensport. Over het algemeen kan worden gesteld dat waar veel mensen wonen, ook veel paardensporters wonen.

Bijna de helft van de paardensporters rijdt wel eens in de vrije natuur. Recreatieruiters rijden meestal dicht bij huis. In 2007 was de gemiddelde afstand die voor het beoefenen van de paardensport werd afgelegd 10,6 kilometer. Paardensporters rijden vrijwel altijd in de eigen provincie, 37% blijft zelfs binnen de eigen gemeente (Stichting Recreatie 2008f).

### Kansen en dilemma's

De afgelopen tien jaar zijn er 640 nieuwe maneges gevestigd, waardoor er nu in totaal 1.220 maneges in Nederland zijn. De meeste maneges bevinden zich in de provincies Gelderland (16%), Noord-Brabant (17%), Noord-Holland (11%) en Zuid-Holland (13%). In alle provincies is het aantal maneges gegroeid, maar vooral in provincies waar al veel maneges waren (de Niet en Kuiper, 2008).

In Nederland ligt ruim 4000 kilometer aan ruiterspad (ter vergelijking: er is ruim 20.000 kilometer aan bewegwijzerde fietsroutes). 54% van de ruiters maakt wel eens gebruik van bewegwijzerde ruiterroutes. Binnen de terreinen van Staatsbosbeheer is het aantal kilometer ruiters- en fietspad hetzelfde, beide ongeveer 1800 kilometer. (Stichting Recreatie 2008f). Dit is opvallend, aangezien de gebruikersgroep fietsers vele malen groter is dan de groep ruiters.

De meeste natuurgebieden zijn toegankelijk voor ruiters, maar de toegankelijkheid van het agrarisch gebied en de terreinen van de waterschappen kan verbeteren. Het gebrek aan geld voor aanleg en onderhoud is een van de belangrijkste redenen van beheerders om terreinen niet open te stellen voor ruiters en meners. Het aanleggen van ruiterspaden vergt een aanzienlijke financiële investering (Stichting Recreatie 2008f).

Een aantal provincies, waaronder Noord-Brabant, Drenthe, Gelderland en Overijssel zijn relatief goed voorzien van ruiterspaden en ruiterroutes, terwijl andere, waaronder Noord-Holland, Zuid-Holland en Utrecht, een zeer beperkt aanbod hebben. In sommige provincies is een duidelijk routesysteem, in andere provincies zijn verschillende routesystemen. Dit kan tot verwarring leiden. In Drenthe is een eenduidige bewegwijzering met paardenstoelen (Stichting Recreatie 2008f).

**Tabel 4.3: Aantal kilometer ruiterspad per provincie**

Provincie	Km	Provincie	Km
Groningen	50	Noord-Brabant	594
Friesland	350	Utrecht	geen informatie
Drenthe	830	Noord-Holland	205
Overijssel	800	Zuid-Holland	105
Gelderland	533	Zeeland	180
Flevoland	165	Limburg	160

Bron: Van Hall Instituut, 2003.

Er is geen behoefte aan landsdekkende doorgaande routes. Er is wel behoefte aan meer korte rondjes, vooral in de buurt van grote steden en maneges. Deze korte rondjes kunnen in een aantal regio's worden uitgebouwd tot regionale routenetwerken (Stichting Recreatie 2008f). Ruiters ervaren regelmatig tekorten aan goede voorzieningen. Zij moeten veelal genoeg nemen met het gebruik van fietspaden of de openbare weg. In veengebieden zijn ruiterspaden dure voorzieningen en moeilijk te beheren (DLG, 2008).

## 4.13 Bedrijfsvoering toerisme en recreatie

### Feiten en trends

Wereldwijd is toerisme de belangrijkste groeisector. Ook in Nederland gaat het heel goed met deze sector, althans met grote delen ervan. In 2007 waren in Nederland 394.000 mensen (247.000 fte) werkzaam in de toeristisch-recreatieve sector. De totale omzet bedroeg 35,3 miljard euro. De verwachtingen voor de toekomst verschillen per deelsector. Voor de dagtoeristische sector lijkt, op basis van de ontwikkelingen van de laatste jaren, sprake van een gezonde groei. Voor de verblijfsrecreatiesector wordt de jaarlijkse gemiddelde omzetgroei op 1,1% geraamd. Aangezien de kosten voor ondernemers in de toeristisch-recreatieve sector harder stijgen, en bedrijven de laatste jaren weinig reserves hebben kunnen opbouwen, zullen de komende jaren bedrijven in de financiële problemen komen (Stichting Recreatie, 2008h).

Er wordt volop geïnvesteerd in recreatie en toerisme. In 2004 zijn er 1.300 investeringsplannen van minimaal € 500.000,- geïnventariseerd. Dit levert een bedrag op van 18,1 miljard euro. Circa 75% van de gemeenten had dat jaar investeringsplannen op het gebied van recreatie en toerisme. Het gaat met name om investeringen in musea, grootschalige sportaccommodaties, hotels, recreatiegebieden, bungalowparken en sporthallen (Goossen, 2005).

### Kansen en dilemma's

Met een deel van de kampeer- en bungalowsector gaat het bedrijfseconomisch slecht op dit moment. De verwachting is dat sommige van deze achterblijvers het financieel niet zullen bolwerken de komende jaren. Uitponding, een toenemende verstening van het buitengebied, een toenemende verrommeling en een vermindering van het recreatieve aanbod zijn mogelijke gevolgen (Stichting Recreatie, 2008h).

Er zijn wel positieve ontwikkelingen gaande die ertoe kunnen bijdragen dat het tij keert. Zo zijn de recreatiesector en de rijksoverheid in gesprek over het opzetten van een Innovatieprogramma Recreatie & Ruimte. Een goede afstemming tussen recreatie en ruimte en economische versterking van de sector zijn belangrijke doelen van dit innovatieprogramma. Een ander interessant initiatief is dat RECRON een studie heeft laten verrichten naar de vraag van de vakantieganger. Met de resultaten van deze studie in de hand kunnen ondernemers meer focus aanbrengen in hun bedrijfsvoering. Initiatieven zoals deze kunnen er toe bijdragen dat de bedrijfseconomische situatie van de sector verbetert (Stichting Recreatie, 2008h).

Er zijn onvoldoende betrouwbare data om een gedegen analyse te kunnen maken van de economische kracht van het toeristisch bedrijfsleven (Stichting Recreatie, 2008h). Zowel door overheden, brancheorganisaties als kennisinstellingen is aangegeven dat betere data wenselijk zijn. Overigens geldt dat cijfers voor de hele sector nog niet het hele verhaal vertellen. Zo zit voor de kampeer- en bungalowsector de 'pijn' bij een deel van de bedrijven (Stichting Recreatie, 2008h).

Recreatieondernemers geven aan dat zij in geval van uitbreiding en/ of vernieuwing van hun bedrijf vaak hinder ondervinden van wet- en regelgeving. Met name natuurwetgeving staat recreatieplannen nogal eens in de weg. Ook wijzen ondernemers er op dat de uitvoeringspraktijk hinderlijk is, bijvoorbeeld door de complexiteit en de lange procedures (Stichting Recreatie, 2008i).





## 5 Kansen en dilemma's

In hoofdstuk 4 zijn per thema kansen en dilemma's besproken. In dit slothoofdstuk stijgen we boven het niveau van de losse thema's uit en benoemen we de belangrijkste kansen en dilemma's op een meer algemeen niveau. Het hoofdstuk is gebaseerd op de informatie uit de vorige hoofdstukken, aangevuld met opmerkingen van RECRON, Staatsbosbeheer, ANWB, Alterra, LEI en het Ministerie van LNV gemaakt tijdens het overleg over het conceptrapport.

### **Stedelijk groen – groen om de stad – groen verder weg**

De vraag naar recreatiemogelijkheden manifesteert zich op ruwweg drie niveaus: de stad/woon omgeving, het gebied rond de stad en het gebied verder weg van de stad. Uiteraard hangen die drie niveaus samen.

### **Randstad en overig Nederland**

In de dichtbevolkte delen van Nederland (met name de Randstad) sluit het groene recreatieaanbod momenteel niet goed aan bij de vraag. Zowel kwantitatief als kwalitatief schiet het aanbod tekort. Het oplossen van dit probleem is hier de belangrijkste uitdaging. In de minder dicht bevolkte delen van het land ligt de uitdaging vooral bij het beter recreatief benutten van het landschap. De uitdaging is hier vooral kwalitatief.

### **Recreatie-, landbouw- en natuurgebieden**

Voor het recreëren in het groen zijn drie typen gebieden van belang:

- Recreatiegebieden
- Landbouwgebieden
- Natuurgebieden

Voor de aangelegde recreatiegebieden ligt de uitdaging voor de toekomst in het vinden van de juiste mix tussen vraaggerichtheid, een aantrekkelijk ontwerp, een hoge opvangcapaciteit en financierbaarheid. De praktijk wijst uit dat dit een lastige mix is. Recreatie-experts constateren dat er nog te weinig vraaggericht wordt gewerkt. Ontwerpen van recreatiegebieden uit de jaren '70 vinden velen te saai en eenvormig, lagere overheden ageren soms tegen de RODS-norm van 20 personen per hectare en financieringsproblemen leiden op diverse plaatsen tot vertraging in de realisatie van recreatiegebieden.

Landbouwgebieden hebben vaak een belangrijke functie voor recreanten, vooral voor wandelaars en fietsers. Deze betekenis kan toenemen als de toegankelijkheid en (op sommige plaatsen) de aantrekkelijkheid vergroot wordt. Zeker voor wandelaars is de toegankelijkheid nog vrij laag. Voor fietsers, die een minder fijnmazig netwerk vragen is de situatie iets beter. Uitbreiding van paden, routes maar ook pleisterplaatsen (horeca, overnachtingsmogelijkheden) komt tegemoet aan de vraag van recreanten en kan op regionale schaal ook economisch van belang zijn.

Een groot deel van de Nederlandse natuurgebieden is opengesteld voor recreanten (85%). Opvallend is dat de openstelling in het westen van het land, waar de recreatievraag het grootste is, lager is dan gemiddeld: 75%. Oorzaak hiervan is dat in West-Nederland een relatief groot deel van de natuurgebieden uit open, natte gebieden bestaat. Deze natuur is relatief kwetsbaar en het aanleggen van recreatievoorzieningen in deze gebieden is relatief duur. Mogelijk is het door inzet van extra financiële middelen en van creativiteit mogelijk deze natuur meer toegankelijk te maken.

### **Stad-landverbindingen**

Behalve de groengebieden zelf, vragen ook de verbindingen tussen woonomgeving en deze gebieden aandacht. Deze verbindingen zijn, met name in de Randstad, maar ook in andere verstedelijkte delen van het land, vaak slecht. Wandelaars en fietsers willen korte, aantrekkelijke en veilige verbindingen naar het buitengebied, maar daarvan is vaak geen sprake. Infrastructuur vormt vaak een barrière en recreanten moeten vaak eerst door een onaantrekkelijke stadsrand voordat zij in het buitengebied zijn.

### **Groen voor iedereen ?**

Sommige groepen stadsbewoners bezoeken momenteel zeer zelden het groen rondom de stad. Dit geldt bijvoorbeeld voor veel bewoners van oude stadswijken, allochtoon en autochtoon. Wellicht dat een ander soort groenaanbod deze groepen kan verleiden om groengebieden te bezoeken. Maar de focus moet niet alleen liggen op het fysieke aanbod. Er is bij sommige stadsbewoners ook sprake van onbekendheid met de recreatiemogelijkheden in het groen om de stad.

### **Ruimtelijke kwaliteit en identiteit**

Het verhogen van de ruimtelijke kwaliteit en het tegengaan van verrommeling vinden burgers belangrijk, zo blijkt uit onderzoek. Hier ligt een duidelijke link met recreatie. Want voor recreatie is een aantrekkelijke omgeving belangrijk. Ook begrippen als identiteit en authenticiteit zijn van belang. Door overheden en ondernemers wordt momenteel geëxperimenteerd met zogenaamde regionale beeldverhalen, waarin die link tussen het recreatie aanbod en de eigenheid van een gebied wordt uitgewerkt. Ook de link tussen recreatie en cultuurhistorie past in dit kader. Veel recreanten hebben interesse in cultuurhistorische objecten. Het beleefbaar maken en vermarkten van deze producten krijgt de laatste jaren steeds meer aandacht (denk aan de Nieuwe Hollandse Waterlinie) maar er is nog meer potentieel aanbod dat ontsloten kan worden.

Door de VROM-raad is enkele jaren geleden geconstateerd dat juist de vrijetijdsector uitgelezen kansen biedt om de motor te zijn achter de versterking van de ruimtelijke kwaliteit. Terwijl de sector nu nog te vaak als bedreiger wordt gezien daarvan. Om dit om te keren is een andere manier van denken en handelen bij zowel ondernemers als overheden nodig, stelt de VROM-raad. Een aantal ondernemers heeft samen met LNV, VROM, EZ en maatschappelijke organisaties de handen ineengeslagen om hieraan te werken via een InnovatieProgramma Recreatie & Ruimte.

### **Financiering recreatievoorzieningen**

Recreatie voorzieningen worden deels door overheden aangeboden en deels via de markt. De grens tussen markt en overheid vervaagt steeds meer. Zo gaan projectontwikkelaars vaker over tot gebiedsontwikkeling en bieden recreatieschappen, van oorsprong overheidsinstanties, steeds vaker ook commerciële producten. Al met al is sprake van een grotere rol voor de markt. Dit kan ertoe leiden dat er vooral aanbod ontstaat dat gericht is op een koopkrachtige vraag. Voorbeeld is de aanleg van een golfbaan in een stedelijk uitloopgebied. Dit is financieel aantrekkelijk (want de markt betaalt), maar het ruimtegebruik is bij een golfbaan met gemiddeld 900 dagtochten/ha/jaar (ofwel 2,5 dagtochten/ha/dag) relatief extensief als het vergeleken wordt met bijvoorbeeld een groengebied waar gefietst, gewandeld of gepicknicked kan worden (een vijfvoud is dan zeker haalbaar), of met de RodS-norm van 20 dagtochten/ha/dag.

### **De 'profit'-kant van recreatie**

Wereldwijd is toerisme de belangrijkste groeisector. Ook in Nederland gaat het goed met deze sector, al zijn er ook deelsectoren waar het minder gaat. Zo kent een deel van de kampeer- en bungalowsector grote problemen door teruglopende rendementen. Uitponding, toenemende verstening van het buitengebied, toenemende verrommeling,

vermindering van het recreatieve aanbod en verslechtering van de economische situatie van toeristische regio's zijn mogelijke gevolgen. Vernieuwing binnen de sector is nodig om het tij te keren.

### **Vestigingsklimaat**

De aanwezigheid van voldoende groen en recreatiemogelijkheden is van belang voor het vestigingsklimaat van bedrijven en daarmee voor de regionale economie. Het welgestelde deel van de bevolking kiest namelijk, indien mogelijk, voor een woonomgeving waar voldoende (groene) recreatiemogelijkheden aanwezig zijn. En internationale bedrijven kiezen bij voorkeur een locatie waar zij goed opgeleid personeel kunnen vinden en waar expats graag willen wonen.

### **Recreatie meekoppelen met andere ruimtevragers**

Functionies als wonen, werken, infrastructuur, landbouw, natuur en water concurreren met recreatie om de beschikbare ruimte. Deze concurrenten vragen grond, maar stellen ook eisen aan de kwaliteit van de omgeving om de functies goed te kunnen uitvoeren. Overigens zijn de functies niet louter concurrent. Er zijn ook meekoppel-mogelijkheden voor recreatie. Om deze mogelijkheden te benutten is het uiteraard onontbeerlijk dat het recreatiebelang in integrale beleids- en gebiedsprocessen goed wordt ingebracht. Deze kansen worden thans nog niet ten volle benut.

## Literatuur

- ACSI (2008). Persbericht.
- Alterra (2008). Achtergronddocument bij de natuurbalans 2008. In voorbereiding. Alterra, Wageningen.
- ANWB (2008). Mooi dichtbij; nieuwe impulsen voor de vrijetijdsbesteding. Concepttekst visiedocument (versie 1 augustus 2008). ANWB, Den Haag.
- Backes, C.W., R.L. Kruijt en H.F.M.W. van Rijswick (2007). Nieuwe mogelijkheden tot regulering van waterkwaliteitseisen in Nederland. Centrum voor Omgevingsrecht en Beleid/NILOS, Utrecht,
- Beckers, T. (2007). Over de kunst van het combineren van het nuttige met het aangename; Duurzame kwaliteit voor toekomstige recreatie. Essay geschreven in opdracht van InnovatieNetwerk, Utrecht.
- Berg, van den A.E., Nijhuis, J. & Vermeulen, W. (2003). Natuur voor mensen: De beleving van stedelijk groen. In Groen, 28-32.
- Bigano, A., J.M. Hamilton en R.S.J. Tol (2005). The impact of climate change on domestic and international tourism: a simulation study.
- Borgstein, M.H. en G.J. Kornmann (2001). Recreant, patiënt en leerling; de stedeling aan het woord over het Land van Wijk en Wouden. LEI, Den Haag.
- BOVAG-RAI (2008). Mobiliteit in Cijfers; Auto's 2008/2009. Stichting BOVAG-RAI, Amsterdam.
- Breedveld, K., A. van den Broek, J. de Haan, L. Harms, F. Huysmans en E. van Ingen. (2006a). De tijd als spiegel: hoe Nederlanders hun tijd besteden. Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag.
- Breedveld, K. en A. Tiessen-Raaphorst (2006b). Rapportage sport 2006. Sociaal en Cultureel Planbureau. Den Haag.
- Brinkhuijsen, M., V. Bezemer, R. van Dam, P. Visschedijk en N. vd Windt (2003). Zappen door het Landschap; Regionale parken en variatie in vrijetijdsbeleving. Alterra, Wageningen en Okra landschapsarchitecten, Utrecht.
- Broek, A. van den en S. Kreuzenkamp (2008). Het dagelijkse leven van allochtone stedelingen. Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag.
- Broekmeyer, M.E.A. en F.H. Kistenkas (2006). Bouwen en natuur: Europese natuurwaarden op het ruimelijk ordeningsspoor. Achtergronddocument bij Natuurbalans 2006. WOT Natuur & Milieu, Wageningen.
- Center Parcs, 2008. Center Parcs onderzoekt impact 3-Generatie Vakanties. Persbericht.
- Centraal Bureau voor de Statistiek (2007). Wellnessbranche floreert. Persbericht.
- Centraal Bureau voor de Statistiek (2008a). Toerisme en recreatie in cijfers 2008. CBS, Den Haag.
- Centraal Planbureau (CPB) (2008). Macro Economische Verkenning 2009. CPB, Den Haag.

- CVTO (2005). ContinuVrijetijdsonderzoek 2004 – 2005. NBTC-NIPO Research, Amsterdam/Leidschendam.
- CVTO (2007.) ContinuVrijetijdsonderzoek 2006 – 2007. NBTC-NIPO Research, Amsterdam/Leidschendam.
- CVO, 2007. De markt voor tweede woningen groeit. Persbericht. ContinuVakantieOnderzoek.
- Dagevos, J.C., J. Luttkik, M.M.M. Overbeek en A.E. Buijs (2000). Tussen nu en straks, trends en hun effecten op de groene ruimte. LEI, Den Haag.
- Derks, W., Hovens, P. en L.E.M. Klinkers. (2006). Structurele bevolkingsdaling, Een urgente nieuwe invalshoek voor beleidsmakers. In opdracht van de secretarissen van de Raad voor Verkeer en Waterstaat en van de VROMRaad, Den Haag.
- Duin, C., A. de Jong en R. Broekman (2006). Regionale bevolkings- en allochtonenprognose 2005-2025. Ruimtelijk Planbureau/Centraal Bureau voor de Statistiek, Den Haag.
- Elands, B. en J. Lengkeek (2000). Typical tourists; Research into the theoretical and methodological foundations of a typology of tourism and recreation experiences. Mansholt Studies 21, Wageningen University.
- Gerritsen, E. en M. Goossen (2003). Beoordeling van recreatieve belevingsferen door inwoners van Apeldoorn, een onderzoek naar de wensen van inwoners van de gemeente Apeldoorn over het toekomstige gebruik en beleving van de Groene Mal. Alterra, Wageningen.
- Golen, B van (2006). Quick scan toegankelijkheid. Directie Regionale Zaken west, Ministerie LNV, Utrecht.
- Goossen, C.M., F. Langers en J.F.A. Lous (1997). Indicatoren voor recreatieve kwaliteiten in het landelijk gebied. DLO-Staring Centrum, Wageningen.
- Goossen, C.M. (2005). Ontwikkelingen in vrijetijdsbehoeften. Lezing. Alterra. Wageningen.
- Goossen, C.M. (2007). Presentatie over de uitkomsten van de website [www.daarmoetikzijn.nl](http://www.daarmoetikzijn.nl), tijdens bijeenkomst Contact Commissie Onderzoekers Recreatie (CCOR) 27 september 2007 in Den Haag.
- Goossen, C.M. en T.A. de Boer (2008). Recreatiemotieven en belevingsferen in een recreatief landschap; literatuuronderzoek. Alterra, Wageningen.
- Goossen, C.M., R. van Lammeren en A. Ligtenberg (2008). De Digitale Wichelroede en haar gebruikers; Toepassing Location Based Services in recreatie. Rapport in druk. Alterra, Wageningen.
- Harms, L., (2006). Op weg in de vrije tijd: context, kenmerken en dynamiek van vrijetijds mobiliteit. Sociaal Cultureel Planbureau, Den Haag.
- Heuvel, M. v.d, T. Beckers, G. Heyne en J. Geurts (1997). Recreatie 2020. Bouwsteen voor een visie op de kwaliteit van de leefomgeving in de 21e eeuw. Vakgroep Vrijetijdswetenschappen/IVA, Katholieke Universiteit Brabant, Tilburg.
- Hofsink, H.C. en M.H. Borgstein (2001). Amsterdam en haar Ommelanden; wat willen de bezoekers? LEI, Den Haag.

- Janssen, L.H.J.M., V.R. Okker en J. Schuur. (2006). Welvaart en Leefomgeving, een scenariostudie voor Nederland in 2040. Centraal Planbureau, het Milieu- en Natuurplanbureau, het Ruimtelijk Planbureau.
- Jensen, R. (1999). De Droommaatschappij, Elmar, Rijswijk.
- Kamer van Koophandel Zeeland (2007). Vakantie met zorg in Zeeland; Marktverkenning naar economische kansen voor vakantie met zorg.
- Karthaus, J. (2002). Aanschouw de paden; Een inventarisatie naar de aanwezigheid van en kansen voor openstelling van schouwpaden in het landelijk gebied. Scriptie. Alterra, Wageningen.
- Kistenkas, F.H. en W. Kuindersma (2005). Soorten en gebieden; het groene milieurecht in 200. WOT Natuur & Milieu, Wageningen.
- Kistenkas, F.H. en W. Kuindersma (2008). Jurisprudentiemonitor 2005-2007; Rechtsontwikkelingen Natura 2000 en EHS, Wageningen.
- Landbouw-Economisch Instituut (2007). Verkenning paardenhouderij in Twente en de Achterhoek. LEI, Den Haag.
- Luijten, A. (2006). Groeten uit Holland: Hans Mommaas over VROM-advies 'Vrije tijd, toerisme en ruimtelijke kwaliteit'. In Building Business Vol.8 Nr.10 p.62-63, 65.
- Menheer, S. in opdracht van Stichting Recreatie (2008). Van recreatie tot beleving; De Utrechtse forten. Afstudeerscriptie Hoger Toeristisch en Recreatie Onderwijs. Hogeschool INholland, Rotterdam.
- Nederlands Bureau voor Toerisme & Congressen (NBTC) (2006). Destinatie Holland, de buitenlandse toerist nader bekeken. NBTC Leidschendam.
- Nederlands Bureau voor Toerisme & Congressen (NBTC) (2007). Kerncijfers Toerisme & Recreatie editie 2007. NBTC Leidschendam.
- Nederlands Bureau voor Toerisme & Congressen (NBTC) (2008a). Kerncijfers Toerisme & Recreatie editie 2008. NBTC Leidschendam.
- Nederlands Bureau voor Toerisme & Congressen (NBTC) (2008b). Toerisme in perspectief 2008; Ontwikkelingen mbt inkomend en binnenlands toerisme nader bekeken. NBTC, Leidschendam.
- Niet, R. de en R. Kuiper (2008). Landschap, toerisme en recreatie; Ontwikkelingen en verkenning van mogelijke combinaties. Extern concept, juli 2008. Planbureau voor de Leefomgeving, vestiging Bilthoven.
- NRIT Onderzoek (2007). Trendrapport toerisme, recreatie en vrije tijd 2006-2007. NRIT Media, Breda.
- NRIT Onderzoek (2008). Trendrapport toerisme, recreatie en vrije tijd 2007-2008. NRIT Media, Breda.
- Oad, 2006. Persbericht Oad Reizen.
- Ploeg, B. van der, H.C. Hofsink en C. Teeuwen (2000). Te voet door de velden; Draagvlak openstelling agrarische gronden voor recreatie. LEI, Den Haag.
- Rabobank (2008). Kansen van Verzilvering in de Horeca & Recreatie. Website Rabobank.

Rabobank (2005). Persbericht.

Ras-Marees, T. (2005) Toeristisch abc, vakwoordenboek voor toerisme, vrije tijd en recreatie, Uitgeverij Toerboek, 2005.

RECRON (2008). De Recreantenatlas. RECRON, Vereniging van Recreatieondernemers Nederland, Driebergen.

Schoemaker, R. en H. Hensen (2007). Wensen en behoeften recreëren in de natuur. In opdracht van Staatsbosbeheer. Motivaction, Amsterdam.

Schoemaker, R. en C. Gomes (2006). Koppeling recreatieprofielen Alterra aan Mentality-milieus Motivaction. In opdracht van Staatsbosbeheer. Motivaction, Amsterdam.

SPOT, RAB, PBE (2008). Alles over tijd; Tijdsbestedingsonderzoek 2008. SPOT, RAB, PBE; Amstelveen/Hilversum.

Staatsbosbeheer (2008). Trends en ontwikkelingen in de toeristisch-recreatieve sector; Landelijke analyse 2007/2008. Leisure Result, Gouda.

Stichting Recreatie (2004a). Openstelling bos en natuur 2003; Toegankelijke, beleefbare en afgesloten natuur bij Staatsbosbeheer, Natuurmonumenten, Provinciale Landschappen en Defensie. Stichting Recreatie KIC, Den Haag.

Stichting Recreatie (2004b). Recreatiebedrijven en beschermde natuurgebieden. Stichting Recreatie KIC, Den Haag.

Stichting Recreatie (2005a). De openstelling van bos en natuurterreinen van gemeenten en particulieren. Stichting Recreatie KIC, Den Haag.

Stichting Recreatie (2005b). Openstelling bos en natuur in 5 provincies; toegankelijke, beleefbare en afgesloten natuur in Utrecht, Noord-Holland, Zuid-Holland, Flevoland en Gelderland. Stichting Recreatie KIC, Den Haag.

Stichting Recreatie (2005c). Plattelandstoerisme in Europa; een verkenning van succes- en faalfactoren. Stichting Recreatie KIC, Den Haag.

Stichting Recreatie en Alterra (2005d). Ruimte voor sport in Nederland tot 2020; Cijfers en kansen. In opdracht van NOC\*NSF, Arnhem.

Stichting Recreatie (2006a). Krimpende bevolking en het effect op vrije tijd, recreatie en ruimtegebruik; Een eerste verkenning. Stichting Recreatie KIC, Den Haag.

Stichting Recreatie (2006b). Duurzaam toerisme en recreatie 'state of the art'. Stichting Recreatie KIC, Den Haag.

Stichting Recreatie en Kennisplatform Verkeer en Vervoer (2006c). Dagje uit; Een voorbeeldenboek over recreatieverkeer. Rotterdam/Den Haag.

Stichting Recreatie (2007a). Provinciaal leisurebeleid; Handvatten voor beleidsambtenaren EZ, RO, V&V, R&T. Stichting Recreatie KIC, Den Haag.

Stichting Recreatie (2007b). Leisure moet je plannen! Stichting Recreatie KIC, Den Haag.

Stichting Recreatie (2008a). De gevolgen van klimaatverandering voor recreatie en toerisme ; Kansen voor de recreatiesector. Concept. Stichting Recreatie KIC, Den Haag.

- Stichting Recreatie (2008b). Toekomstige recreatievraag in rijksbufferzones: Behoefteteraming van de grootstedelijke bevolking. Stichting Recreatie KIC, Den Haag.
- Stichting Recreatie (2008c). Verkenning groen en gezondheidszorg. Stichting Recreatie KIC, Den Haag.
- Stichting Recreatie (2008d). Waterschappen aan de wandel; Recreatief medegebruik bij waterschappen nu en in de toekomst. Concept. Stichting Recreatie KIC, Den Haag.
- Stichting Recreatie (2008e). Pre-verkenning waterrecreatie; Inventarisatie beschikbare kennis. Stichting Recreatie KIC, Den Haag.
- Stichting Recreatie (2008f). De paarden op, de lanen in; Recreatief paardrijden in het buitengebied. Stichting Recreatie KIC, Den Haag.
- Stichting Recreatie (2008g). Recreatiegroen Stedelijke Netwerken. Stichting Recreatie KIC, Den Haag.
- Stichting Recreatie (2008h). Bedrijfseconomische kerncijfers van de recreatiesector. Stichting Recreatie KIC, Den Haag.
- Stichting Recreatie (2008i). Recreatieondernemers in de knel. Knelpunten in wet- en regelgeving en mogelijke oplossingen (concept). Stichting Recreatie KIC, Den Haag.
- Stichting Recreatie (2008j). Tekorten aan recreatiemogelijkheden: model of werkelijkheid? (Concepteindrapport), Stichting Recreatie KIC, Den Haag.
- Toerisme Recreatie Nederland (2002). Wat drijft de recreant? Een verkenning naar waterrecreatie in Nederland, Toerisme Recreatie Nederland, Leidschendam.
- Toeristisch abc, vakwoordenboek voor toerisme, vrije tijd en recreatie, T. Ras-Marees, Uitgeverij Toerboek, 2005.
- Van der Duim, V.M. en J.L.M. van der Voet (1998). Inleiding recreatie en toerisme, opzet hoorcolleges en reader, Wageningen Universiteit, 1998.
- DLG (2008). Wat wil de recreant (en wat stelt gebiedsontwikkeling daar tegenover)? Quickscan van DLG t.b.v. de Strategische Dialoog Recreatie. Dienst Landelijk Gebied, Veer, M. en P. Sinke, Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit, Den Haag.
- Verkeerskunde (2004). Nederland telt steeds meer mobiele ouderen. Verkeerskunde nr. 1, p. 36, 6.
- Vreke, J., J.L. Donders, F. Langers, I.E. Salverda, F.R. Veeneklaas (2006). Potenties van groen! De invloed van groen in en om de stad op overgewicht bij kinderen en op het binden van huishoudens met midden- en hoge inkomens aan de stad. Alterra, Wageningen.
- Volkkrant (6 september 2008). Hoogbouw en parken in de Randstad.
- VROM-Raad (2006). Groeten uit Holland; Advies over vrije tijd, toerisme en ruimtelijke kwaliteit. VROM-Raad, Den Haag.

### Websites

Centraal Bureau voor de Statistiek, Statline: [www.cbs.nl/statline](http://www.cbs.nl/statline).

Natuurlijkpunt.nl: [www.boerenland.nl](http://www.boerenland.nl).



Planbureau voor de Leersomgeving (PBL): [www.ruimtemonitor.nl](http://www.ruimtemonitor.nl).